

Friedrich August Clemens Werthes esztétikaprofesszori kinevezése és működése a pesti egyetemen (1784–1791)*

BALOGH Piroska

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi docens
ORCID 0000-0001-5075-0748

FÓRIZS Gergely

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-8845-655X

Friedrich August Clemens Werthes' Appointment and Activity as Professor of Aesthetics at the Royal Hungarian University (1784–1791)

Abstract | The German poet, author and translator Friedrich August Clemens WERTHES (1748–1817) was appointed by JOSEPH II as Professor of Aesthetics at the University of Pest in 1784, a position from which he resigned at the beginning of 1791, after the death of the emperor. His appointment took place during the university reform of the Habsburg Empire led by Gottfried VAN SWIETEN, Head of the Imperial Commission on Education. The paper focuses on previously unknown aspects of WERTHES' appointment, as well as his activity as a professor in Pest, based on hitherto unpublished archival documents. The essay seeks to answer the following questions: What role did Werthes' membership in Masonic and Illuminati secret societies play in his appointment? What can be known about the material he taught based on surviving student notes? What influence might Professor WERTHES have had on the Hungarian literature of the period? The appendix contains Hungarian translations of previously unknown documents relating to his appointment and his Lectures on Aesthetics (1791).

Keywords | Aesthetics, secret societies, Hungarian literature, Gottfried van Swieten, Habsburg Empire

* A tanulmány a következő angol nyelvű publikáció kibővített változata: Piroska BALOGH and Gergely FÓRIZS, „Friedrich August Clemens Werthes' Appointment and Activity as Professor of Aesthetics at the Royal Hungarian University (1784–1791)”, in *Angewandte anthropologische Ästhetik: Konzepte und Praktiken 1700–1900 / Applied Anthropological Aesthetics: Concepts and Practices 1700–1900*, Hg. Piroska BALOGH and Gergely FÓRIZS, Bochumer Quellen und Forschungen zum 18. Jahrhundert 11, 267–293 (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2020). A magyar verzió előadásként hangzott el a BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztályának vitaülésén, 2022. április 5-én.

Er wird im Nord, vom Nachtigallsang erweckt,
Der besten frommsten Mutter vom Busen sich
Loswinden: West und Süd durch wandern,
So wie die Biene durch Blumen wandert.

Im Ost wird er dann, reich an Erfahrung, reich
An Weisheit, gleich dem wärmeren Frühlings-Tag',
Aus dürre un bebauten Erde
Keime der Menschlichkeit hervorlocken.¹

Friedrich August Clemens Werthes (1748–1817) német költő, író, műfordító a württembergi Buttenhausenben született. Főbb életrajzi adatai² a rendelkezésre álló szakirodalom alapján: az evangélikus lelkészcsaládból származó fiú a tübingeni evangélikus alapítványi iskolában (Tübinger Stift) kezdte meg felsőbb tanulmányait, majd az erfurti egyetemen folytatta, ahol életre szóló barátságot kötött filozófiaprofesszorával, a híres költővel és folyóiratszerkesztővel, Christoph Martin Wielanddal. Szintén kapcsolatba került a göttingeni Hainbund költőivel, első kötete, mely egy Wieland-töredéket is tartalmazott, *Hirtenlieder* (pásztori énekek) címmel jelent meg 1772-ben.³ Innentől kezdve sűrűn publikált mind eredeti költői és prózai műveket, mind fordításokat olasz nyelvből, és az 1780-as évektől drámaíróként is fellépett. Sikert mindazonáltal inkább fordításaival aratott, például Ariosto *Orlando Furioso*ja első

-
- 1 *Auf die Abreise des Herrn Friedrich August Clemens Werthes, Lehrers der Aesthetik auf der hohen Schule zu Pesth, im Namen seiner ehemaligen Zuhörer den 5 April 1791. gesungen, von Georg Aloys Belnai* ([Pest:] Matthias Trattner, [1791]). Magyarul: A fülemüle dala ébreszti fel északon, / Elszakítván magát a legjobb, legszelidebb anya / Kebléről: bejárja a nyugati és déli égtájakat, / Amint a méhek repülnek virágról virágra. // Majd tapasztalatban és bölcsességben gazdagon, / Akár egy melegebb tavasz nap, / Keleten fogja előcsalni az emberség csíráit / Az szott, műveletlen földből.
 - 2 Az életút legalaposabb forráskritikai áttekintése: Theodor HEROLD, *Friedrich August Clemens Werthes und die deutschen Zriny-Dramen: Biographische und Quellenkritische Forschungen* (Münster: Verlag von Heinrich Schöningh, 1898). A legutóbbi kísérlet: Rita Unfer LUKOSCHIK, „Rezeption italienischer Literatur im Deutschland der Spätaufklärung: Friedrich August Clemens Werthes (1748–1817)”, in *Gelehrsamkeit in Deutschland und Italien im 18. Jahrhundert / Letterati, erudizione e società scientifiche negli spazi italiani e tedeschi del '700*, Hg. Giorgio CUSATELLI, Maria LIEBER, Heinz THOMA und Edoardo TORTAROLO, 111–126 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1999). DOI: 10.1515/9783110932362. Egyébként az újabb kutatás főként drámaírói működésére koncentrál, lásd pl.: Markus BERNAUER, „Clemens August Werthes' habsburgisches Theater”, in *Wechselwirkungen I: Deutschsprachige Literatur und Kultur im regionalen und internationalen Kontext*, Hg. Zoltán SZENDI, 95–104 (Wien: Praesens Verlag, 2012); Kálmán KOVÁCS, „Niklas Zrinyi oder die Belagerung von Sigeth: Gedächtniskämpfe und historische Narrative im zentraleuropäischen Kulturraum um 1800“, in *Zentren und Peripherien: Deutsch und seine interkulturellen Beziehungen in Mitteleuropa*, Hg. Csaba FÖLDES, 181–195 (Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2017). Werthes 1790-es Zrínyi-drámájának magyar és német nyelvű, kommentált kiadása: „Zrínyi, Zriny, Zrinski”: *Szigetvár német–magyar emlékezete 1790–1826*, kiad. Kovács Kálmán (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 7–62, 499–514.
 - 3 *Hirtenlieder von F. A. C. W., und der verklagte Amor: Ein Fragment von dem Verfasser der Musarion* (Leipzig: Johann Gottfried Müller, 1772).

nyolc énekének, illetve Carlo Gozzi színdarabjainak németre ültetésével.⁴ Megélhetését mindeközben többnyire arisztokrata ifjak házitanítójaként kereste, s alkalma nyílt beutazni Németországot és Svájcot. 1774 és 1780 között Itáliában tartózkodott, életének erről az időszakáról alig van adata a szakirodalomnak. 1781 végén az ugyanebben az évben II. József által egyetemmé emelt stuttgarti Hohe Karlsschulén az olasz irodalom professzorává nevezték ki. Ettől az állásától már 1783 elején megvált, amire kétféle magyarázat van: az egyik szerint viselkedése kiváltotta Karl Eugen herceg nemtetszését,⁵ a másik szerint viszont ő maga volt elégedetlen munkakörülményeivel, különösen a javadalmazással.⁶ A következő ismert adat Werthesről az, hogy a bécsi Studienhofkommission (Udvari Tanügyi Bizottság) 1784. szeptember 29-ei felterjesztése nyomán II. József ugyanezen év október 13-án kinevezte a pesti egyetem esztétikaprofesszorává. Ez volt Werthes első tartósan viselt hivatala, melyből csak hat és fél év múlva, a császár halála után, 1791 elején távozott, pontosan nem tisztázott okokból.⁷ Ekkor Szentpétervárra ment, hogy újfent nevelői állást töltsön be. 1797-ben újra Württembergben találjuk, ahol udvari tanácsossá nevezték ki, és a hivatalos kormánylapot szerkesztette.

Annak körülményeit eddig nem vizsgálták alaposabban, hogy a kalandos életű, tartósan korábban sehol meggyökerezni nem tudó vagy akaró Werthesnek miért juttatott 1784-ben az osztrák kormányzat ilyen kitüntetett állást. Esztétikaprofesszori tevékenységének részletei szintén feltáratlanok. Az alábbiakban e két témakör megvilágítására teszünk kísérletet eddig kiadatlan egykorú kéziratos dokumentumok bevonásával: két, 1784-re datálható hivatalos német nyelvű iratról van szó, és egy latin nyelvű, 1791-ben keletkezett előadásjegyzetről, melyeket függelékben közlünk is.

4 Először a *Der Teutsche Merkur* 1774-es évfolyamában jelent meg, majd külön kötetben névtelenül: *L. Ariosts rasender Roland, aus dem Italienischen Übersetzt* (Bern: Typographische Gesellschaft, 1778). Vö. Astrid DRÖSE, „Ariost im Journal – Friedrich August Clemens Werthes’ Übersetzung des Orlando Furioso in Wielands Teutschem Merkur (1774)”, in *Ariost in Deutschland*, Hg. Achim AURNHAMMER und Mario ZANUCCHI, 147–165 (Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2020), DOI: 10.1515/9783110691269-007. Werthes Gozzi-fordításairól lásd: Hedwig Hoffmann RUSACK, *Gozzi in Germany: A Survey of the Rise and Decline of the Gozzi Vogue in Germany and Austria, with Especial Reference to the German Romanticists* (New York: Columbia University Press, 1930), 56–71, DOI: 10.7312/rusa91340. Werthes korai művei és fordításai egykorúan Magyarországon is ismertek voltak. Ezt igazolja, hogy Szerdahely György Alajos 1784-ben, épp Werthes esztétikaprofesszori kinevezése előtt megjelent szakesztétikai munkájában mind a pásztori költészetben elért érdemeire, mind pedig Ariosto-fordítására hivatkozott. Georg Aloys SZERDAHELY, *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* (Buda: Typ. regiae univ., 1784), 146, 169.

5 Robert UHLAND, *Geschichte der Hohen Karlschule in Stuttgart* (Stuttgart: Kohlhammer, 1953), 162.

6 HEROLD, *Friedrich August Clemens Werthes...*, 44. Lásd még: Øjvind ANDREASEN, Hg., *Aus den Tagebüchern Friedrich Münters: Wander- und Lehrjahre eines dänischen Gelehrten: Bd. 1. 1772–1785* (Kopenhagen–Leipzig: P. Haase & Sohn–Otto Harrasowitz, 1937), 96.

7 Werthes pesti időszakáról vö. HEINRICH Gusztáv: „Friedrich August Clemens Werthes in Ungarn”, *Ungarische Revue* 13, Heft 8–9 (1893): 508–513; valamint NYÍRY Erzsébet, *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti évei (1784–1791): Adalékok első Zrinyi-dramáink történetéhez* (Budapest: Törekvés Nyomda, 1939).

Először az Osztrák Nemzeti Könyvtár kéziratárában, Gottfried van Swieten hivatalos iratai között⁸ található két, Werthesre vonatkozó iratot fogjuk értelmezni. Mindkét publikálatlan kézirat a német író professzori kinevezésével áll kapcsolatban: az egyik egy idegen kéztől származó *Emlékeztető* („Denkzeddel”), mely főbb életrajzi adatait és bibliográfiáját tartalmazza, a másik pedig egy cím nélküli tervezet az esztétika felsőoktatásbeli tanításának alapelveiről, Werthes kézírásával és aláírásával. Az iratok nincsenek dátumozva, azonban valószínű, hogy az 1784-es kinevezést közvetlenül megelőzően keletkeztek, és jutottak van Swieten elé, aki a birodalmi oktatásügyet irányító Studienhofkommission elnökeként meghatározó befolyással volt a professzori állásra felterjesztendő személyek kilétére. Lássuk tehát, hogy ezek az iratok milyen új adalékokkal szolgálnak részben Werthes életrajzához, részben esztétikai törekvéseinek megértéséhez.

Az Emlékeztető

Az *Emlékeztető* kapcsán először azt kell rögzítenünk, hogy nagy valószínűséggel ez az irat volt az alapja a Studienhofkommission 1784. szeptember 29-ei előterjesztésének, melynek latin nyelvű, korábban Budapesten őrzött példányának tartalmát Heinrich Gusztáv ismertette.⁹ Erre utal, hogy mindkét irat pontosan ugyanazokat a Werthesre vonatkozó életrajzi adatokat hozza, csak az előterjesztés némileg bővebb (külön kiemeli, hogy a jelölt „nem-katholikus”, valamint „igen művelt és az aesthetikában kiválóan jártas férfiú”). Az előterjesztés ugyanúgy „34 évesnek” mondja Wertheset, mint az *Emlékeztető*, ami arra mutat, hogy innen származik a téves adat, hiszen – mint arra már Heinrich is utalt – a professzorjelölt 1784-ben valójában már 36 éves volt.¹⁰

Az *Emlékeztető* Werthes eddig ismert életrajzához több fontos kiegészítést is nyújt. Ilyen például az utalás jénai egyetemi tanulmányaira, mely eddig ismeretlen volt a kutatás előtt. Szempontunkból legérdekesebb az a közlés, hogy a jelölt a stuttgarti egyetemen betöltött állásának feladása után „tudós utazást tett Szentpétervárra és az észak-német tartományokon keresztül”. Ez azért különösen lényeges, mert eddig semmilyen adatunk nem volt arról, hogy Werthes mivel foglalkozott azután, hogy 1783 májusában elhagyta Stuttgartot, s azelőtt, hogy 1784 nyarán dokumentálhatóan felbukkant Bécsben. Mentorának, Wielandnak írt, 1783. május 4-én keltezett levelében a jövőjére nézve kétféle perspektívát említ. Az egyik szerint kilátásban van, hogy egy „Sievers” nevű

8 Gottfried VAN SWIETEN, *Acta commissionis aulicae ad dirigendas res studiorum et censuræ librorum a. 1783–1791. Vol. III*, in Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken (a továbbiakban: ÖNB HAN), Cod. 9719.

9 HEINRICH Gusztáv, „Körner Zrínyi-drámája”, *Budapesti Szemle* 20, 189. sz. (1892): 321–344, 330–331.

10 Vö. Uo., 330; HEINRICH, „F. A. C. Werthes in Ungarn”, 509. Heinrich a Werthes professzorrá felterjesztő iratot a „budapesti egyetem actái” alapján ismerteti. Az egyetemi levéltár bölcsészettudományi karra vonatkozó iratai 1956-ban megsemmisültek, így jelenleg ez a dokumentum már nem lelhető fel.

orosz gróf társaságában „grande tour”-ba, vagyis képzési utazásba kezd, melynek főként Anglia volna a célpontja. Addig viszont, amíg nem indulnak el, Bécsbe megy, mivel „időközben” felajánlották neki, hogy „ott helyben” legyen az esztétika professzora. Ezért úgy döntött, hogy Bécsben várja ki a fejleményeket, és tudakozódik, hátha „valami haszonnal kecsegtető” van ott számára kilátásban, annál is inkább, mert „éppen most jönnek létre az új intézmények”.¹¹ Ez utóbbival az éppen zajló osztrák oktatásügyi reform fejleményeire utal, melynek keretében például a Werthes ismeretségi köréhez tartozó Johann Georg Jacobit¹² 1784-ben kinevezték a freiburgi egyetem esztétika tan-székének élére.¹³ Werthes mindazonáltal június végén nem Bécsben, hanem Weimarban jelent meg,¹⁴ ahol kérése nyomán Wieland ajánlólevelet adott neki a bécsi Tobias Philipp von Geblernnek címezve,¹⁵ aki magas udvari tisztségeket töltött be (ez idő tájt mint a cseh-osztrák udvari kancellária alkancellárja), s a kor jelentős drámaírója is volt egyben. A szakirodalom vitatja, hogy ez a közbenjárás segített volna a Bécsbe érkező Werthesen, hiszen még több mint egy évig állás nélkül maradt.¹⁶ Az *Emlékeztető* adata viszont arra enged következtetni, hogy Werthes, ha 1783 nyarán esetleg Bécsbe ment is, nem maradt ott sokáig, hanem – feltehetően a Wielandnak írt levélben említett orosz gróf társaságában és finanszírozásával – továbbutazott, csak az eredeti tervekkel ellentétben nem Angliába, hanem Szentpétervárra. Ez az oroszországi út érthetőbbé teszi, hogy miért nincs egy éven át adatunk Werthesről, illetve azt is, hogy 1791-ben Pestről miért éppen Szentpétervárra távozott, hogy nevelői állást vállaljon egykori stuttgarti tanítványánál, egy magas rangú katonatisztnél, aki mindazonáltal nem azonos az említett gróffal.¹⁷ Johann Georg Hamann levelezéséből tudható, hogy Werthes csak 1784 júniusában tért vissza Szentpétervárról. A Bécsbe tartó Werthes ugyanis e hónap

11 F. A. C. Werthes – Christoph Martin Wielandnak, Stuttgart, 1783. május 4., in WIELANDS *Briefwechsel, Juli 1782–Juni 1785*, Hg. Annerose SCHNEIDER, Bd. 8 (Berlin: Akademie Verlag, 1992), 1:96.

12 Werthes és Jacobi kapcsolatáról lásd: HEROLD, *Friedrich August Clemens Werthes...*, 14, 157.

13 II. Józsefnek a bölcsészkart és ezen belül az esztétikaoktatást érintő egyetemi reformjáról lásd: Tomáš HLOBIL, *Geschmacksbildung im Nationalinteresse: Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mittel-europäischen Kulturraum 1763–1805* (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2012), 39–51. Jacobi kinevezésének körülményeiről lásd: *uo.*, 47–48.

14 Vö. Thomas C. STARNES, *Christoph Martin Wieland: Leben und Werk. Aus zeitgenössischen Quellen chronologisch dargestellt: Teil 1: „Vom Seraph zum Sittenverderber”, 1733–1783* (Sigmaringen: Thorbecke, 1987), 740.

15 Christoph Martin Wieland – Tobias Philipp von Geblernnek, Weimar, 1783. június 29., in WIELANDS *Briefwechsel...*, 1:106–107.

16 Werthes 1784. szeptember 29-i professzori felterjesztő irata úgy fogalmaz, hogy „jelenleg Bécsben irodalmi munkásságnak szenteli magát”, ami arra utal, hogy ekkor nem állt semmilyen alkalmazásban. HEINRICH, „F. A. C. Werthes in Ungarn...”, 509. Herold a Geblernnek szóló ajánlás és a professzori alkalmazás között eltelt hosszú időt hangsúlyozza. HEROLD, *Friedrich August Clemens Werthes...*, 59.

17 Vö. F. A. C. Werthes – Christoph Martin Wielandnak, Pest, 1791. február 21., in WIELANDS *Briefwechsel, Januar 1791–Juni 1793*, Hg. Uta MOTSCHMANN, Bd. 11, 1:41–42 (Berlin: Akademie Verlag, 2001), 1:42. Továbbá: F. A. C. Werthes – Christoph Martin Wielandnak, Pest, 1791. április 3., in: *uo.*, 67–68, 68.

elején Königsbergben meglátogatta a híres filozófust, aki az eseményről mérsékelt lelkesedéssel tudósította barátját.¹⁸

A következő fontos adalékot nem a feljegyzés tartalma, hanem a lejegyző feltételezett személye jelenti. Biztosan állítható, hogy az *Emlékeztető* ugyanattól a kéztől származik, amely egy, szintén a Swieten-iratok között megőrzött levélfogalmazványt is papírra vetett 1785. augusztus 17-ei dátummal.¹⁹ Ezt az utóbbi iratot Johann Georg Jacobinak, a „széptudományok professzorának” címezték Freiburgba, és az esztétika-oktatás gyakorlati problémáit tárgyalja. Szerzőjeként rendszerint Gottfried van Swientent tartják számon,²⁰ azonban Ingrid Solly disszertációja szerint a kézírás Otto Freiherr von Gemmingen²¹ amit legutóbb Helmut Seel monográfiája is megerősített, azzal a különbséggel, hogy ő a szerzőséget is Gemmingennek tulajdonítja.²² Ha a Gemmingen által kiadott folyóirat történetének feldolgozója és az életmű monográfusa helyesen azonosították be a kézírást (mely egyben az *Emlékeztető* kézírása is), akkor egy sor – igaz közvetett – következtetésre nyílik lehetőség Werthes professzori kinevezésének motivációival kapcsolatban. Kéznevelő kapcsolatot Gemmingen és Werthes között mindkettőjük szabadkőműves, illetve illuminátus volta jelent.

Újabban publikált adatok szerint Werthes már itáliai tartózkodása idején tagja volt a szabadkőműves rendnek,²³ 1781-től pedig illuminátus is volt,²⁴ azonban szabadkőmű-

18 „Vorige Woche besuchte mich ein Prof. Werther oder Werthes in Gesellschaft unsers Mangelsdorf und Mohr. – Er kam von Petersburg und geht nach Wien. [...] Seine Begleitung und andere Umstände machten mich in Ansehung seiner verlegen und mistrauisch. Gegen Kant soll er gesagt haben bey Wieland im Hause gelebt zu haben – und mir versicherte er Herder noch zu Bückeburg gut gekannt zu haben. Nunmehr sagt man, daß es[sic!] der Uebersetzer des Ariost p[sic!] seyn soll.” Johann Georg Hamann – Johann George Scheffnernek, Königsberg, 1784. június 8., in Johann Georg HAMANN, *Briefwechsel, 1783–1785*, Hg. Arthur HENKEL, Bd. 8, 5:158–160 (Wiesbaden [u.a.]: Insel-Verlag, 1965), 5:158–159.

19 ÖNB HAN, Cod. 9717, fol. 538 r/v. A levélről lásd: Ernst WANGERMANN, „By and By We Shall Have an Enlightened Populace»: Moral Optimism and the Fine Arts in Late-Eighteenth-Century Austria”, in *The Great Tradition and Its Legacy: The Evolution of Dramatic and Musical Theater in Austria and Central Europe*, eds. Michael CHERLIN, Halina FILIPOWICZ and Richard L. RUDOLPH, 12–32 (New York, Oxford: Berghahn Books, 2003), 25. Valamint: Ernst WANGERMANN, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung: Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791* (Wien: Oldenbourg, 1978), 70.

20 Így például Jacobi levelezésének regisztere, melyben a levél dátumaként tévesen 1785. augusztus 15. van feltüntetve. Achim AURNHAMMER und C. J. Andreas KLEIN, *Johann Georg Jacobi (1740–1814): Bibliographie und Briefverzeichniss* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2013), 368, DOI: 10.1515/9783110266184.

21 Ingrid SOLLY, „Der Weltmann”: *Eine moralische Wochenschrift des Josephinismus* [Disszertáció] (Wien: 1981), 16.

22 Helmut SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen: Freund Mozarts, Aufklärer und Freimaurer 1755–1836: Eine Biographie* (Bayreuth: Forschungsloge Quatuor Coronati, 2001), 185.

23 Werthes a nápolyi „La Vittoria” páholy tagjaként adta ki 1779-ben *Geschichte des Schicksals der Freymäurer zu Neapel* című anonim munkáját a nápolyi szabadkőműveseket ért kormányzati üldöztetésről. Vö. Ruggiero di CASTIGLIONE, *La massoneria nelle due Sicilie: E i „Fratelli” meridionali del ’700*. Vol. 6 (Rome: Gangemi, 2006), 1:133.

24 Werthes 1781. augusztus 30-án írta alá a belépési nyilatkozatot Heidelbergben. Lásd: Adolph Franz Friedrich Ludwig Freiherr von Knigge – Johann Adam Weishauptnak, Frankfurt am Main, 1781. szeptember 10., in *Die Korrespondenz des Illuminatenordens, 1776–1781*, Hg. Reinhard MARKNER, Monika

ves és illuminátus tevékenységének a régebbi szakirodalom nem szentelt figyelmet,²⁵ így ilyen jellegű kapcsolatai és Bécsben váratlanul felívelő karrierje között sem volt szokás közvetlen kapcsolatot feltételezni. Ezen a megközelítésen Hans-Jürgen Schings monográfiája változtatott, mely a stuttgarti illuminátusok bemutatása során kitért Werthesre is, és pályafutásának stuttgarti szakaszát ebből a szemszögből világította meg. Schings szerint Werthesnek (rendbéli neve „Pyrrho”) 1781-ben „nyilvánvalóan” kezdeményező szerepe volt a stuttgarti illuminátus csoport megalapításában. Schings arra is utalt, hogy von Gebler, akinek Wieland Werthes méltató ajánlása szólt, feltehetően szintén illuminátus volt.²⁶ Schings nyomán legutóbb Rita Unfer Lukoschik már úgy fogalmazott, hogy Werthes pesti professzori kinevezése részben „nagy valószínűséggel az illuminátus rendtagok fáradozásainak eredménye” volt.²⁷

E feltételezést igazoló közvetlen bizonyíték továbbra sem került elő, azonban közvetett módon egy sor egykorú feljegyzés támasztja alá. Ide tartoznak két, Bécsen átutazó szabadkőműves-illuminátus naplóbejegyzései is, melyek megemlékeznek az 1784 nyarán és őszén ott ténykedő Werthesről: Georg Forsteré és Friedrich Münteré. Az 1784. július 30-ától kezdve Bécsben tartózkodó Forster naplójában akkurátusan rögzítette, hogy mikor ki mindenkiel találkozott, s e felsorolásokban Werthes neve többször megjelenik – mindig Gemmingenével együtt.²⁸ Báró Gemmingen ez idő tájt a „Zur Wohltätigkeit” szabadkőműves páholy elnöke, valamint illuminátus volt. Forster maga, akit 1784 augusztusában ünnepélyesen a „Zur wahren Eintracht” páholy tagjává avattak, majd szeptemberben Gemmingen páholyának lett tiszteletbeli tagja, az év májusa óta volt illuminátus.²⁹ Münter 1784. augusztus 30. után kelt bécsi feljegyzéseiben többször említi beszélgetéseit „Werthes testvérrel”, többek között a „rend” ügyeiről. Münter naplója szempontunkból azért is érdekes, mert ennek tanúsága szerint a naplóíró Werthessel több alkalommal is Gemmingennél találkozott.³⁰

Harmadik vonatkozó egykorú forrásunk kifejezetten Werthes kinevezésének körülményeiről tudósít. Johann Heinrich Gottfried von Bretschneidernek (1739–1810),³¹

NEUGEBAUER-WÖLK und Hermann SCHÜTTLER, Bd. 2, 1:374–377 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2005), 1:376–377.

25 Herold Werthes-életrajza például nem tér ki erre a témára. Hogy Werthes tagja volt a szabadkőművesség elit leágazásának tekinthető illuminátus rendnek, az stuttgarti professzortársa, Jacob Friedrich von Abel memoárja alapján már korábban is ismert volt. Erről, illetve az illuminátusokról általában lásd: Richard van DÜLMEN, *Der Geheimbund der Illuminaten* [2. kiadás] (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1977), (Werthesről: 78.); valamint: Helmut REINALTER, Hg., *Der Illuminatenorden (1776–1785/87): Ein politischer Geheimbund der Aufklärungszeit* (Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 1997).

26 Hans-Jürgen SCHINGS, *Die Brüder des Marquis Posa: Schiller und der Geheimbund der Illuminaten* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996), 32, DOI: 10.1515/9783110965889.

27 LUKOSCHIK, „Rezeption italienischer Literatur...”, 122.

28 Georg FORSTER, *Tagebücher*, Hg. Brigitte LEUSCHNER, Georg Forsters Werke: Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe 12 (Berlin: Akademie-Verlag, 1973), 108, 114, 117, 124, 137.

29 Lásd Hans-Josef Irmen jegyzetét: Hans-Josef IRMEN, Hg., *Die Protokolle der Wiener Freimaurerloge „Zur wahren Eintracht” (1781–1785)* (Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 1994), 325.

30 ANDREASEN, *Aus den Tagebüchern Friedrich Münters...*, 59, 71, 86.

31 János BRUCKNER, „H. G. Bretschneider an der Universitätsbibliothek Ofen-Pest (1780–1784): Zur Lebensgeschichte eines Bibliothekars der josephinischen Epoche”, *Biblos* 7, Heft 2 (1958): 62–68.

a pesti egyetemi könyvtár korábbi igazgatójának leveleiről van szó, melyeket barátjának, a berlini könyvkiadónak és szerkesztőnek, Friedrich Nicolainak³² írt. Bretschneider 1784 októberének végén Werthes társaságában utazott Bécsből Pest-Budára, hogy azután új könyvtárosi állomáshelyére, Lembergbe (ma: Lviv, Ukrajna) induljon tovább. Werthes kinevezésére két levelében is kitér. Az elsőben, melyet még Bécsből küldött, így jellemzi Werthest:

Holnapután indulok Budán keresztül Lembergbe. Pestig velem utazik Werthes professzor, Ariosto fordítója és wielandiánus, akit van Swieten báró Gemmingen ajánlására a széptudományok pesti professzorává tett.³³

Budára megérkezve Bretschneider újra ír Nicolainak, visszatérve a témára. Megemlíti, hogy a pesti egyetemen csak három protestáns professzor van, köztük a frissen kinevezett Werthes: „Wieland tanítványa, aki Thun grófnő, Gemmingen báró és van Swieten báró ajánlásának köszönhetően érkezett ide”³⁴

A történetben minden jel szerint kulcsszerepet játszó Otto Heinrich von Gemmingen-Hornberg báró (1755–1836) – Münter jellemzése szerint: „pompás, szép fiatalember, teli szellemmel és tüsszel, aki kertjében csendesen, többnyire a barátainak éldegél”³⁵ – 1782-ben érkezett Bécsbe Mannheimból, ahol drámaíróként és a nemzeti színház dramaturgjaként működött.³⁶ Bécsben a legfelsőbb körökben forgott, és II. József reformpolitikáját támogató folyóiratokat adott ki. Ismert, bár részleteiben kevésbé dokumentált van Swietennel való együttműködése. Helmut Seel szerint Gemmingen Bécsbe érkezése után valószínűleg a fent idézett Bretschneider-levelemben említett Marie Wilhelmine von Thun-Hohenstein grófnőnek a bécsi kulturális élet egyik középpontjának számító szalonjában ismerte meg van Swientent.³⁷ Általános feltételezés a szakirodalomban, hogy Gemmingen a *Der Weltmann* (1782–1783) című, a felsőbb nemesi köröket megcélzó, toleranciát hirdető, a katolikus egyházzal szemben kritikus hangot megütő hetilap-

Bretschneider önéletírását lásd: Karl Friedrich LINGER, Hg., *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k.k. Hofrathes Heinrich Gottfried von Bretschneider 1739 bis 1810* (Wien–Leipzig: J. Eisenstein & Co., 1892).

32 Nicolai jelentőségéről lásd: Stefanie STOCKHORST, Knut KIESANT und Hans-Gert ROLOFF, Hg., *Friedrich Nicolai (1733–1811)* (Berlin: Weidler, 2011).

33 „Ich werde übermorgen über Ofen nach Lemberg Abreisen. Prof. Werthes der den Ariost übersetzt hat, ein Wielandianer den van Swieten auf Empfehlung des Bar[on]. Gemmingen zum Prof. der schönen Wissenschaften in Pest gemacht hat, wird mit mir bis Pest reisen.” Johann Heinrich Gottfried von Bretschneider – Friedrich Nicolainak, Bécs, 1784. október 20., in: SZABÓ Margit, *H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782–1784-ig: Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből* (Budapest: Minerva Társaság, 1942), 80–81, itt: 81.

34 „[E]in Zögling Wielands der auf Empfehlung der Gräfin Thun, des Bar[on]. Gemmingen, und des B[aron]. v. Swieten hieher kommen ist.” Johann Heinrich Gottfried von Bretschneider – Friedrich Nicolainak, Buda [Ofen], 1784. november 6., in uo., 82.

35 ANDREASEN, *Aus den Tagebüchern Friedrich Münters...*, 59.

36 Gemmingentől mint drámaíróról lásd: Cäsar FLAISCHLEN, *Otto Heinrich von Gemmingen: Mit einer Vorstudie über Diderot als Dramatiker: „Le père de famille” – „Der deutsche Hausvater”: Beitrag zu einer Geschichte des bürgerlichen Schauspiels* (Stuttgart: G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, 1890).

37 SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 184.

ját van Swietenel egyeztetve szerkesztette, és az oktatáspolitikus maga is publikált a folyóiratban anonim cikkeket.³⁸ Másrésztől feltételezik Gemmingen ráhatását az oktatásiügyi reform kérdéseire.³⁹ Gemmingen nem viselt Bécsben hivatalos állami funkciót, de informális hatalmát a kortársak jelentősnek vélték. Forster Gemmingemet van Swieten „legközelebbi barátjaként” említi,⁴⁰ Münter pedig így fogalmaz: „Gemmingen fő alatt sok befolyással rendelkezik a Kaunitz herceggel, van Swieten báróval és Thun grófnővel ápoltt összeköttetései révén”.⁴¹ Georg Forster egy levele is megerősíti, hogy Gemmingennek egészen az osztrák államapparátus legfelső szintjéig, Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz-Rietberg kancellárig értek el a kapcsolatai.⁴²

Gemmingen és Werthes megismerkedése még a Bécsbe érkezésük előtti időszakra tehető, lévén mindketten tagjai voltak az 1781-ben alapított wormszi „Johannes zur brüderlichen Liebe” szabadkőműves páholyának.⁴³ Együttműködésüknek mindazonáltal egyetlen nyilvános jele rejtő: Werthes szerepelt egy lírai költeménnyel Gemmingen 1784 szeptemberében indult, *Magazin für Wissenschaften und Litteratur* című folyóiratában.⁴⁴ Werthes a periodika terjesztésében is segédkezett, a cél érdekében hasznosítva königsbergi kapcsolatait, így jutott el a *Magazin* első száma Johann Georg Hamannhoz, akinek az ekkor kinevezése előtt álló pesti professzor verse ugyan nem tetszett, de a vállalkozás egészét sokatígérőnek tartotta.⁴⁵

Mint említettük, mind Werthes, mind Gemmingen prominens szabadkőművesek, illetve illuminátusok voltak. Az illuminátusok radikális felvilágosult társadalmi céljaik elérésének érdekében kísérletet tettek az abszolutista állam befolyásolására:⁴⁶ mint

38 Vö. Reinhold BERNHARDT, „Aus der Umwelt der Wiener Klassiker: Freiherr Gottfried van Swieten (1734–1803)”, in *Der Bär: Jahrbuch von Breitkopf & Härtel auf die Jahre 1929/1930* (Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1930), 74–166, 78; SOLLY, „Der Weltmann”..., 18; SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 184; WANGERMANN, „»By and By We Shall Have an Enlightened Populace«...”, 25–26. A folyóiratról lásd még: Wolfgang MARTENS, „Der Weltmann (Wien 1782–1783): Eine Wochenschrift für den Adel”, in *Beiträge zu Komparatistik und Sozialgeschichte der Literatur: Festschrift für Alberto Martino*, Hg. Norbert BACHLEITNER, Alfred NOE und Hans-Gert ROLOFF, 645–655 (Amsterdam–Atlanta: Rodopi B. V., 1997).

39 SOLLY, „Der Weltmann”..., 16, 189.

40 Georg Forster – Christian Gottlob Heynének, Bécs, 1784. szeptember 1., in Georg FORSTER, *Briefe 1784 – Juni 1787*, Hg. Brigitte LEUSCHNER, Georg Forsters Werke 14 (Berlin: Akademie-Verlag, 1978), 177.

41 „[Gemmingen] hat im stillen vielen Einfluss durch seine Verbindungen mit dem Fürsten Kauniz [...], mit Baron van Swieten [...] und der Gräfin Thun”. ANDREASEN, *Aus den Tagebüchern Friedrich Münters...*, 111–112.

42 „Ich habe einen Freund hier, den Baron von Gemmingen, einen ganz vortrefflichen Kopf, der viel bei Fürst Kaunitz und bei van Swieten gilt”. Georg Forster – Samuel Thomas von Sömmerringnek, Bécs, 1784. augusztus 14., in FORSTER, *Briefe 1784 – Juni 1787*, 161.

43 Lásd: Wilhelm KREUTZ, *Aufklärung in der Kurpfalz: Beiträge zu Institutionen, Sozietäten und Personen* (Heidelberg: Verlag Regionalkultur, 2008), 150. Vö. SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 178–179.

44 F. A. C. WERTHES, „Bey einer Thränenweide”, *Magazin für Wissenschaften und Litteratur* 1 (1784), 123–124.

45 „Vorige Woche ist hier das erste Stück eines neuen Magazins für Litteratur und Wissenschaften angekommen, welches Otto von Gemmingen zu Wien [...] herausgiebt. Pr.[ofessor] Werthes hat es seinem Freunde Mangelsdorf hier in Commißion gegeben. Das letzte u[nd] vielleicht schlechteste Stück ist von ihm; eine Ode unter der Aufschrift: Thränenweide. [...] Der Anfang verspricht viel Gutes.” Johann Georg Hamann – Johann George Scheffnernek, Königsberg, 1784. szeptember 19–20., in HAMANN, *Briefwechsel...*, 5:221–223, 221.

46 Vö. DÜLMEN, *Der Geheimbund der Illuminaten...*, 37.

az immár nyilvánosan hozzáférhető titkos levelezésük mutatja, e törekvés jegyében szervezték be a kormányzati körökben befolyással rendelkező, „még az uralkodó által is nagyra tartott” Gemmingent.⁴⁷ A levelezésben Werthes neve is felbukkan, s ez közvetlenül igazolja, hogy a rendtagok igyekeztek elősegíteni a boldogulását. 1782-ben Adolph Franz Friedrich Ludwig Freiherr von Knigge (*alias* Philo) és Johann Adam Weishaupt (*alias* Spartacus) levélváltásában került szóba egy Werthesnek szánt nevelői állás, melyet azonban nem foglalhatott el, mert nemesi származású katolikusoknak volt fenntartva.⁴⁸ E levelezés egyes részeit egykorúan már megszellőztette a szabadkőművesek árulójává lett Leopold Alois Hoffmann (Gemmingen és Werthes szabadkőműves társa, 1784 és 1790 között a pesti egyetemen a német nyelv és irodalom professzora). 1796-os kötetében a lejáratás nyilvánvaló szándékával közölt egy levelet Kniggétől, melyben a német író Werthes bécsi elhelyezkedésének támogatását sürgeti.⁴⁹ A képet színesíti, hogy Hoffmann maga állítólág Gemmingen hathatós közbenjárása nyomán nyerte el 1784-ben a pesti egyetem német nyelv és irodalom tanszékét.⁵⁰

Mindezek figyelembevételével megerősíthető az a szakirodalmi vélekedés, hogy Werthes szerencsecsillaga 1784-ben szabadkőműves, illetve illuminátus támogatással emelkedett fel, s hozzá lehet tenni, hogy ebben báró Gemmingennek kitüntetett szerepe volt. Azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy Werthes személye mindemellett kitűnően illeszkedett az aktuális, van Swietenhez kötődő kormányzati kultúrpolitikai koncepcióba. Tomáš Hlobil monográfiájában arra hívta fel a figyelmet, hogy az esztétika tanszékek élére II. József idején tudatosan választottak ismert költőket és írókat a német nyelvterület protestáns részéről.⁵¹ (Ennek további példája Johann Georg Jacobi 1784-es freiburgi és August Gottlieb Meißner 1785-ös prágai kinevezése.) E jelenség mögött két motívum egybefonódása tapintható: egyrészt II. József központosító törekvése, melynek eszközei olyan emberek lehettek, akik külföldiként nem kötődnek a helyi hatalmi elithez, és a központi kormányzat szellemében tevékenykednek, illetve, protestánsok lévén, függetlenek a katolikus klérustól is. Így a korábbi pesti esztétikaprofesszor, az egykori jezsuita szerzetes, Szerdahely György Alajos elmozdítását van Swieten azzal indokolta 1784. augusztus 9-ei hivatalos levelében, hogy „a császár az ex-jezsuiták számát a budai egyetemen kevesbíteni akarja”, ezért a tanszék élére protestánst kell kinevezni.⁵² Másrészt van Swieten azon törekvése is érzékelhető a háttérben, hogy a gya-

47 Carl Joseph Hieronymus Kolborn – Johann Adam Weishauptnak, Bécs, 1783. február 5., in *Die Korrespondenz des Illuminatenordens*, Januar 1782 – Juni 1783, Hg. Reinhard MARKNER, Monika NEUGEBAUER-WÖLK und Hermann SCHÜTTLE, Bd. 2, 2:416–418 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2013), 2:417.

48 Adolph Franz Friedrich Ludwig Freiherr von Knigge – Johann Adam Weishauptnak, Frankfurt am Main, 1782. szeptember 24., in *uo.*, 196.

49 Leopold Alois HOFFMANN, *Aktenmäßige Darstellung der Deutschen Union, und ihrer Verbindung mit dem Illuminaten-Freimaurer- und Rosenkreutzer-Orden: Ein nöthiger Anhang zu den höchst wichtigen Erinnerungen zur rechten Zeit* (Wien: Christoph Peter Rehm, 1796), 156.

50 SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 131.

51 HLOBIL, *Geschmacksbildung...*, 49–50.

52 Az udvari kancellária iratát idézi: CSAPLÁR Benedek, „Révai sikertelen törekvése az egyetemi tanszék-re”, *Figyelő* 21 (1886): 118–133, 205–223, 212.

korlati ízlésképzést kell előtérbe helyezni, melyet a művészetben jártas, s különösképpen az irodalmat gyakorló személyektől reméltek.

Werthes oktatási tervezete

A Werthes által benyújtott oktatási tervezet, mely az ízlésképzés társadalmi hasznosságát hangsúlyozza, elsősorban nyilvánvalóan van Swieten oktatás- és esztétikakonceptiójához kötődik. Ennek elvi hátterét először Ernst Wangermann kutatta, aki úgy vélte, hogy van Swieten berlini nagykövetségének éveiben (1770–1777) vált a Moses Mendelssohn és Johann Georg Sulzer által megfogalmazott „shaftesburyánus morális esztétika” hívévé.⁵³ Van Swietennek az esztétikát „nemzeti ügyé” emelő programja⁵⁴ és Sulzer ízlés-felfogása közötti összefüggés filológiailag is igazolható, hiszen például van Swieten kijegyzetelte a berlini esztéta lexikonjának vonatkozó definícióját: „Az ízlés alapjában nem más, mint belső érzék, melynek révén az igaz és jó hatását érzékeljük”.⁵⁵ Effajta megfontolások vezettek oda, hogy 1784-ben II. József, van Swieten kezdeményezése nyomán a birodalomban a bölcsészszakok harmadéves hallgatói számára általánosan kötelezővé tette az esztétikát mint az ízlésképzés tantárgyát.

Werthes koncepciójára nézve azonban figyelembe kell venni azt az általános tudományfejlesztési tervet is, melyet von Gemmingen fejtett ki 1784-ben indult új folyóirata, az új esztétikaprofesszort is a szerzőgárdában tudó *Magazin für Wissenschaften und Litteratur* programadó tanulmányában. E periodika célközönsége a „felvilágosult polgárság”, központi témája pedig a tudományok ápolása volt.⁵⁶ Gemmingen erősen és explicit módon Francis Bacon tudománytanára támaszkodó gondolatmenete⁵⁷ az exoterikus tudományművelés mellett érvel, ennek előfeltételül pedig társadalmi változásokat lát szükségesnek. A „tudományok ápolásának” célja Gemmingen szerint annak a romlási folyamatnak a visszafordítása, mely a római császárság bukása után következett be, mikoris ezoterikus, a tapasztalattól eltávolodó szisztémák kezdték uralni a tudományt. A hűbéri rendszerben a tudomány művelése a szerzetesek kiváltsága lett, s ezek a magukat a polgári társadalomból kiszakító emberek nem törekedtek arra, hogy munkálkodásuk hasznot hajtson az emberiségnek. Noha a tudományok azóta részben vissza-

53 WANGERMAN, „By and By We Shall Have an Enlightened Populace...”, 24–25.

54 „Ferner die Bildung des Geschmacks, welche eben das Geschäft der Aesthetik ist, ist eine national-Angelegenheit, denn der Geschmack vervollkommet die Vernunft und Sittlichkeit, und verbreitet Anmut und Geselligkeit über das ganze Leben.” Gottfried van SWIETEN, „Über die Bildung der künftigen Volkslehrer: Vortrag der Studienhofkommission, 1783. október 12.”. Idézi: WANGERMAN, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung...*, 38.

55 „Der Geschmack ist im Grunde nichts als das innere Gefühl, wodurch man die Reizung des Wahren und Guten empfindet”. Idézi: uo., 70. Vö. Johann Georg SULZER, „Geschmak (Schöne Künste)”, in Johann Georg SULZER, *Allgemeine Theorie der schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt: Erster Theil*, 461–465 (Leipzig: M. G. Weidemanns Erben und Reich, 1771), 464.

56 Vö. SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 133–134.

57 OTTO VON GEMMINGEN, „Über Wissenschaftspflege”, *Magazin für Wissenschaften und Litteratur* 1 (1784): 1–9.

tértek a társadalomba, azonban zömmel továbbra is egyéni rendszerek formáját öltik, főképpen a teológiában és a jogtudományban, melyek – bár „természetüknél fogva tulajdonképpen nem is tudományok” – minden mást kiszorítottak. A szakelméletek körére korlátozódó tudósság helyett Gemmingen az antik mintát ajánlja, mely szerint a „szellem emberei” egyben államférfiak is voltak, akik „ismereteiket a tapasztalat próbájára tették, és befolyásuk révén átültették a gyakorlatba”. Ennek az ideálnak a megvalósítását azonban gátolja, hogy a tudományok előrehaladásán munkálkodó embereknek nincsenek eszközeik ahhoz, hogy a társadalmi gyakorlatra hassanak, illetve ahhoz igazodjanak:

Még mindig nem számoltuk fel azt, ami ellen Bacon olyan buzgón küzdött; nagyban nyüzsögnek a rendszerek, és a tapasztalat még mindig hiányzik. Még mindig túl kevés figyelmet fordítunk az elvek és az alkalmazás közötti közvetlen kapcsolatra. Innen ered a saját társadalmi osztályokat alkotó tudósok és gyakorlati emberek közötti téves különbségtétel.⁵⁸

Gemmingen ezen a helyzeten állami beavatkozással kíván segíteni. Javaslatát az uralkodóknak a tudományok méltóságának visszanyerésére, valamint elmélet és gyakorlat összeköttetésének megvalósítására az, hogy vegyenek fel kitűnő tudósokat az udvarukba, biztosítanak nekik „tisztos menedéket”, és adják meg nekik a lehetőséget, hogy „tekintélyükkel előmozdítsák azoknak a népeknek a boldogságát, akiket a bölcsességre tanítottak”. Hangsúlyozni kell, hogy az állam Gemmingen által szorgalmazott beavatkozása a tudományba nem egyszerűen a tudomány hasznosságelvű instrumentalizálását célozza, hanem – a baconi elképzelésnek megfelelően⁵⁹ – egy olyan modell elterjesztését, melyben „a gyakorlatot az elmélet támasztja alá, ahogyan az utóbbit mindig az előbbi kell, hogy kíséresse.”⁶⁰

Werthes oktatási tervezete plauzibilisen értelmezhető e javaslat kontextusában. Werthes felfogásában ugyanis, a Gemmingen által ábrázolt tudományosmennyek megfelelően, a felsőoktatási intézményekben oktatóként esztétika nem csupán elvont tudomány, hanem a gyakorlati ízlésképzés eszköze is. Ez egyaránt jelent elhatárolódást a tisztán elméleti stúdiumoktól („metafizikai okoskodók” nevelése), és a csupán gyakorlati retorika- vagy poétikaoktatásól („kizárólag szónokok és költők” képzése). A cél e helyett, éppen e két irány metszéspontjában, de mindkettőt meghaladva, a közjó előmozdítása azáltal, hogy képessé kell tenni a tanulókat az elvont igazságok ábrázolására és megértésére. Ezáltal pedig olyan képességhez kell juttatni a polgárokat, amely nél-

58 Uo., 5.

59 Itt mindenekelőtt Baconnak a „színház ködképei”, s azon belül a spekulatív-szofisztikus filozófiai rendszerek elleni érvelésére kell gondolni. Arisztotelészt például azzal bírálja, hogy „amikor tételeket vagy axiómákat állít fel, ügyet sem vet a tapasztalatra, amint kellene, hanem szinte gúzsba kötve, rabszolgaként állítja a tapasztalatot önkényes, előre megalkotott véleménye szolgálatába”. Francis BACON, „Novum Organum: Aforizmak a természet magyarázatáról és az ember uralmáról”, LXIII, in Francis BACON, *Új Atlantisz/Novum Organum*, ford. SARKADY János és CSATLÓS János, 53–150 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2001), 78–79.

60 GEMMINGEN, „Über Wissenschaftspflege”, 7.

külözetlen, bármilyen foglalkozást űznek is, hiszen „az ízlés élteti az összes többi tudományt, csakis az ő révén tehetők általánossá és érdeklővé a legnagyobb és legfontosabb igazságok, valamint a legjobb és legnemesebb érzületek”. Werthes székfoglaló beszédében fejtí majd ki ezt a gondolatot bővebben, ahol is a szépség „egész emberre” kiterjedő hatásáról, a humanitásesszmével való egybeköttetéséről szól.⁶¹

Werthes professzori tevékenysége a pesti egyetemen, különös tekintettel előadásainak nyelvére

1784 és 1791 között tehát Werthes volt az esztétika professzora a pesti egyetemen. Pesti esztétikaprofesszori működése részleteiben nem feltárt terület az irodalom- és az egyetemtörténet számára. Nyiry Erzsébet, aki Werthes pesti éveit germanista-komparatista módszerrel dolgozta fel, monográfiájában mindössze a bevezető oldalakon említi Werthes professzori tevékenységét, megjegyezve, hogy pesti előadásait az elvárásoknak megfelelően németül tartotta.⁶² Ez a két szempont urálja azóta is a szakirodalmi narratívát: Werthes előadásainak német nyelvére (és a mögötte álló germanizáló intenciók), illetve az előadások tartalmi jegyeinek mellőzése vagy sablonos minősítése.

Úgy tűnik, Werthes előadásainak német nyelvére vonatkozóan az ősforrás a professzor óráin egyébként személyesen is részt vevő Fejér György egyetemtörténete.⁶³ Bár a Werthesről adott életrajzi összefoglalóban nem tér ki arra Fejér, hogy Werthes német anyanyelvének vagy németül tartott előadásainak szerepe lett volna a kinevezésében, az egyetemi előadások nyelvéről szóló paragrafusban van egy ide kapcsolódó utalása. Fejér szerint II. József szándéka szerint az előadásoknak valóban német nyelven kellett volna zajlaniuk, ám a professzorok jelentős része, jelezve, hogy a hallgatóság több mint egytizede nem ért németül, kérelmezte a latin nyelv használatát az előadásokban, sőt bizonyos esetekben nem német nyelvű tankönyvek használatát is (Horváth János saját latin nyelvű fizikakönyvét, Dugonics András saját magyar nyelvű matematika-könyvét kívánta használni), és erre engedélyt kaptak. Ehhez kapcsolódóan jegyzi meg Fejér, hogy „egyedül Clemens Werthes diktálta le szó szerint az esztétikát, a klasszikus auktorokat pedig németül magyarázta, kevés sikerrel”.⁶⁴ Mivel a tanrendek szerint az esztétika tárgya általában úgy tagolódt, hogy az őszi szemeszterben elméleti esztétikát hallgattak a diákok, a tavaszi félévben auktorértelmezéseket, azaz gyakorlati, mű-

61 Friedrich August Clemens WERTHES, *Rede bey dem Antritt des öffentlichen Lehramts der schönen Wissenschaften auf der Universität von Pest* (Pest–Ofen: Joh. Mich. Weingand & Joh. Georg Köpf, 1784), [oldal-számozás nélkül]. A beszédéről bővebben lásd: HLOBIL, *Geschmacksbildung...*, 209–211.

62 NYIRY, *Werthes Frigyes Ágost...*, 15–17.

63 Fejér György részletes életrajzot és bibliográfiát ad Werthesről: FEJÉR György, *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-Episcopalis ac M. Theresianae Regiae Literaria* (Buda: Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1835), 170. Fejér maga is tanítványa volt Werthesnek, megjegyzi ugyanis, hogy „Doctrina ipsius usus sum in Aesthetica, Philologia et Auctoribus Classicis.”, azaz „tanított engem esztétikára, filológiára és antik auktorokra”. Uo., 170.

64 „[U]nus Clemens Werthes Aestheticam ad calamum dictaverat, authores vero classicos interpretatus germanice, miserando cum profectu.” Uo., 128.

elemzésekre épülő esztétikát, a Fejér által leírtak az elméleti szakaszra nézve csupán annyi információt adnak, hogy ez nem tankönyv alapú előadás volt, hanem a Werthes által lediktált anyagon alapult; a második félév auktormagyarázatai pedig némelytől zajlottak. Ez utóbbi nem meglepő, mivel a Werthes könyvtárára vonatkozó, később majd részletesen bemutatásra kerülő könyvjegyzék is alátámasztja, hogy a második félévben Werthes többnyire Horatius műveit interpretálta, mégpedig Wieland és Richard Hurd kommentárjai alapján (az angol szerző kötetének német fordítását használva), az egyéb ókori szerzőket pedig Salomon van Til ugyancsak német nyelvű összefoglalása nyomán.⁶⁵ Tehát korszerű, de teljes mértékben német nyelvű szakirodalomra támaszkodott a tavaszi szemeszter műelemzése során. Fejér megjegyzését a mondatot záró „kevés sikerrel” megjegyzés miatt viszont könnyű úgy érteni, hogy a sikertelenség az esztétikaoktatás egészére vonatkozik (bár ezt Fejér Werthes-életrajza cáfolja), és összefügg az előadások német nyelvvel. Ugyan a Fejér-kötet 1835-ös kontextusában adódhatott ez az értelmezés, hogy ti. a német nyelvvel szembeni ellenállás miatt voltak sikertelenek az auktormagyarázatok, nem érdemes eltekinteni a tényről, hogy a Hurd-, Wieland-kommentárok, illetve van Til monográfiája a középfokú oktatásban megszokottól igen eltérő képet közvetített mind Horatius, mind általában az ókori költők műveiről. Wieland a görög költészetet imitáló, sztoikus bölcsességeket versbe foglaló költő képe helyett Horatius költészetének eredetiségét helyezte előtérbe, kiemelve a verseket ihlető költői intenciókat.⁶⁶ Salomon van Tilt pedig elsősorban karteziánus, cocceianus gondolkodóként, és a Spinoza-recepció fontos figurájaként tartja számon a kultúrtörté-

65 *Accessiones ad Reg. Scient. Univ[ersita]tis Bibliothecam. Elenchus Librorum qui a fine Martii 1791. usque – A. 1792 comparati fuerunt.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum litterario-politicum (C 67), 1792. F. 12, f. 35. Az *E Bibliotheca manuali Cl. D. Prof. Werthes*, azaz „A Neves Werthes Professor Úr kézikönyvtárából” című alatt szerepel azon kötetek rövid listája, melyet a pesti egyetemi könyvtár vezető Johann Julius Gabelhofer, egyben Werthes ideiglenes utóda az esztétika tanszékén, megvásárolt a könyvtár számára távozó kollégájától 1791. március 31-én. A jegyzékben az alábbi kötetek azonosíthatók: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Horazens Briefe: aus dem lateinischen übersezt und mit historischen Einleitungen und anderen nöthigen Erläuterungen versehen von C. M. Wieland*, 2 Bände (Dessau: Buchhandlung der Gelehrten, 1782); Johann Georg SULZER, *Theorie und Praktik der Beredsamkeit: Herausgegeben von Albrecht Kirchmayer, Lehrer der Redekunst auf dem Kurfürstl. Schulhause zu München* (München: Lentner, 1786); Salomon van TIL, *Dicht- Sing- Und Spiel-Kunst, So wohl der Alten, Als ins besonder der Hebreer, Durch Neugierige Untersuchung der Antiquität aus ihrer vorigen Dunkelheit wieder aufgekläret: Als Vorläuffer d' göttlichen Psalmen, zu dero besserem Verstand dem Leser dienend und zum deutlicherm Begriff ihres Gebrauchs unter beyden Testamenten Anleitung zu geben* (Leipzig: Groot, 1706); Richard HURD, *Horazens Episteln an die Pisonen und an den Augustus: mit Kommentar und Anmerkungen nebst einigen kritischen Abhandlungen*, Übers Johann Joachim ESCHENBURG (Leipzig: Schwickert, 1772); Johann August ERNESTI, *Initia doctrinae solidioris* (Lipsiae: Wandler, 1745); Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften: Zur Grundlage bey Vorlesungen* (Berlin: Nicolai, 1783); Ulrich BONER, Johann Jacob BODMER und Johann Jacob BREITINGER, Hg., *Fabeln aus den Zeiten der Minnesinger* (Zürich: Orell, 1757).

66 Lásd: Jane Veronica CURRAN, *Horace's „Epistles“ Wieland and the Reader: A Three-Way Relationship* (London: University of London, 1995); Wolfgang MONECKE, *Wieland und Horaz* (Köln–Graz: Böhlau, 1964).

net.⁶⁷ Így az oktatás sikertelenségnek akár e hermeneutikai paradigmaváltás is lehetett az oka, különösen, ha ez nem kellőképp csiszolt német nyelvismerettel párosult a hallgatók egy részénél.⁶⁸ A későbbi egyetemtörténetek⁶⁹ is ezt a megjegyzést hozzák Werthessel kapcsolatban, és további adatok hiányában, mivel az inaugurációs beszéde és ebben az időszakban írt drámái német nyelvűek, az esztétikatörténeti szakirodalom is adottnak veszi, hogy általános esztétikai előadásai is ezen a nyelven hangzottak el.

Ugyanakkor számos elgondolkodtató adalék mutatja azt, hogy Werthes professzori tevékenységét túlzott leegyszerűsítés a németesítő hatalom engedelmes kiszolgálásaként láttatni. A *Wiener Zeitung* híradása szerint Werthes a német inaugurációs beszédét követő napon latinul is tartott beszédet, bár ennek szövege nem került kiadásra.⁷⁰ És amint azt Fejér egyetemtörténete is egyértelműen jelzi, tény, hogy II. József 1784-es egyetemi reformja német kézikönyveket írt elő a professzoroknak, és elvárt volt, hogy lehetőleg az előadások is így hangozzanak el, de számos kivételt engedélyeztek, és az előadásjegyzeteket, *tentameneket* követve is látszik, hogy mindez nem feltétlenül jelentette a szóbeli oktatás németesítését. Érdekes és megvilágító erejű párhuzam erre Koppi Károly oktatói gyakorlata. Koppit szintén 1784-ben, a van Swieten-féle reform keretében nevezték ki a *historia universalis* újonnan létrehozott tanszékére (előtte csak magyar történelmet és egyháztörténetet oktattak Pesten). Jól dokumentálható, hogy Koppi göttingeni alapokra (August Ludwig von Schlözer és Johann Chrisoph Gatterer módszertanára) helyezett *historia universalist* tanított a következő egy évtizedben, de a jegyzetek és tézisek alapján következetesen latinul.⁷¹ Mindemellert piarista szerzetes volt, aki a két rend rivalizálása miatt alkalmasnak tűnhetett arra, hogy az ex-jezsuita történészprofesszorok befolyását az egyetemen ellensúlyozza. Bizonyítható, hogy Koppi Károly ki-

67 Vö. Matthias MANGOLD, „Salomon van Til (1643–1713): His Appropriation of Cartesian Tenets in His Compendium of Natural Theology”, *Church History and Religious Culture* 94, 3 (2014): 337–357, DOI: 10.1163/18712428-09403003. Itt említett könyvének sajtósága, hogy az *Ószövetség* bibliai szövegét a kortárs keleti szépirodalom kontextusában mint irodalmi műfajok gyűjtőpontját értelmezi.

68 Ez a sikertelenség Fejért személyesen is érintette, legalábbis Szilasy János Fejér kéziratosszerű életrajzi feljegyzései alapján megjegyzi: „azt sem tudá elfeledni, hogy Werthes aesthetikája, nem lévén a német nyelvben eléggé jártas, nagy bajt szerze neki, sőt a második osztályba taszítá.” SZILASY János, „Fejér György életrajza”, *Uj Magyar Muzeum* 3, 6. sz. (1853): 269–363. 279.

69 A legrészletesebben: SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935* (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1935), 280–286.

70 „Ungarn. An der nunmehr von Ofen nach Pest versetzten Kön[iglichen]. Universität haben die Vorlesungen am 5. d[ieses]. M[onats]. ihren Anfang genommen. An diesem Tage hielt der neuernannte Professor der schönen Wissenschaften, Hr. Friderich[!] Werthes, in seinem zahlreich besetzten Hörsaal, eine deutsche Antrittsrede in Bezug auf seinen Lehrgegenstand, die allgemeinen Beyfall fand, so wie seine Tages darauf in lateinischer Sprache abgehaltene, sehr wohlgesetzte Rede.” *Wiener Zeitung* 82, Nr. 93, november 20. (1784): 2631.

71 Koppi és az egyetemi reform kapcsolatáról lásd BALOGH Piroska, „Koppi Károly – Kísérlet a göttingeni modern történettudomány metodikájának magyarországi meghonosítására”, *Századok* 151 (2017): 953–970. Mint a tanulmányból kitűnik, Koppi és Werthes közös folyóirat kiadását is tervezték *Ungarische Historische Bibliothek* címmel.

nevezését részint ugyanaz a kapcsolati háló támogatta, mint Werthesét.⁷² Ezek a tények is arra mutatnak, hogy a swieteni reform fő célja nem a germanizálás volt, hanem részint kultúrpolitikai személycseré, részint egy szemléleti reform, új, korszerűnek és az állam számára hasznosnak ítélt diszciplínák bevezetése. Mint korábban már utaltunk rá, ezt igazolja a kortárs cseh egyetemi esztétika történetét kutató Tomáš Hlobil könyve is,⁷³ illetve azon beadványok, amelyekben az 1784-ben újonnan kinevezett professzorok – nemcsak Werthes – saját diszciplínájuk társadalmi hasznosságát fejtegetik van Swieten számára.⁷⁴ A magyar nyelvújítás meghatározó szereplője, az író Kazinczy Ferenc, aki 1786 és 1791 között van Swieten beosztottjaként az egyik magyarországi tankerület tanügyi inspektora volt, szintén úgy érezte, hogy a kormányzat kultúrpolitikájának nem célja a német erőszakolt bevezetése a nemzeti nyelv rovására.⁷⁵

Ezt a cizelláltabb értelemezést támogatja az a hallgatói jegyzetköteg is, amely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, Gerzon Adalbert bölcsészhallgató lejegyzésében az 1789–1792 közötti időszakból. Schwartner Márton, Kreil Antal, Dugonics András, Mitterpacher Lajos, Koppi Károly és Brezanóczy Ádám professzorok előadásai mellett az iratköteg tartalmazza az 1790/1791-es tanév esztétikai előadásjegyzeteit is.⁷⁶ Mint az időpontból látszik, a jegyzet az esztétikatörténeti előadás két fél-

72 Koppi Károly, aki maga is szabadkőműves volt, Palásthy Márton révén kapcsolatban állt Bretschneiderrel, illetve Friedrich Nicolaival. Erről részletesen lásd: BALOGH Piroška, kiad., *Fejzetek egy leveleskönyvből: Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–1783* (Szeged: SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008).

73 HLOBIL, *Geschmacksbildung...*, 49–50.

74 Ezek a dokumentumok van Swieten hagyatékában olvashatók, Werthes itt közölt írása mellett közzétételre vár Koppi Károly tervezete is (*Entwurf der Universalgeschichte an der hohen Schule zu Pest*, Swieten válaszával, ÖNB HAN, Cod. 9717. fol. 490–491.)

75 „Doch haben Sie dabey denen Localvorstehern, Lehrern und Eltern zu erläutern, dass der die Absicht Sr. Mayestät verkennen würde, der glauben könnte, dass man die Verbreitung der deutschen Sprache zum Untergange der Innländischen, besonders aber der Ungarischen betreibet. Nie war dies der Wunsch der Regierung. Es ist zur Zierde des Thrones Sr. Majestät, dass unter ihm verschiedene Nationen ruhen; und ausser dem, dass die Ungarische Sprache in dem gemeinschaftlichen Leben unentbehrlich ist, so ist sie auch aus philosophischen Rücksichten werth fortgepflanzt zu werden. Sie liefert den Ungarischen Grossmuth und Stolz, die Quelle heroischer Thaten, womit Atila, Ludwig I, Andreas der 2te, Matthias Hunyadi und M. Theresia feindlichen Waffen trotzten und Europas Schrecken wurden, künftigen Generationen über; – sie ist unter allen lebenden (wenn Sie die üppig wollüstige Italienische ausnehmen) die schönste; reich, melodisch und original. Schenken Sie Ihr vielmehr (in so weit es andere Gegenstände erlauben) Ihr besonderes Augenmerk, und cultiviren Sie durch Ihre Cultivation den Geschmack und den Geist der *edlen Nation, der zur völligen Blüthe der Wissenschaften* (ich brauche hier den Ausdruck unseres grossen Praesidenten (ez B. Swieten Ö exc.) – *nichts anders fehlt als alumirt zu werden.*” Részlet abból a beszédből, melyet Kazinczy a kassai tanulmányi kerület tanfelügyelőjeként tartott beosztottjainak 1789. december 20-án. „Kazinczy Ferenc – Péczeli Józsefnek, Alsóregmec, 1789. december 23.”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUDA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 1:523, DOI: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei.

76 Adalbert Gerzon teljes jegyzetkötegének kézirata: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 2399. Ezen belül az esztétikai előadás jegyzetei a hetedik kötetben szerepelnek: *Augusti Verthes A[rtium] L[iberalium] et Phylosophiae Doctoris tum Clarissimi Gabelhoffer Theologiae Doctoris Valedicente Cl. Verthes, Institutiones Aesthetices, 1791, Adalberti Gerzon[is] III anni Phylosophiae] Pestini.*

évét épp professzorváltás idején rögzíti: az első félév Werthes, második félév már az ő helyettesítésére ideiglenesen kinevezett osztrák piarista, illuminátus szabadkőműves, később besúgóként elhíresült Julius Gabelhofer⁷⁷ előadását tartalmazza. Mindkét félév előadásainak jegyzete latin nyelvű. Felvethető persze, hogy II. József német nyelvrendelete 1784 áprilisától lépett érvénybe, Werthes októberben lett professzor, viszont az uralkodó halála előtt visszavonta a rendeletét, tehát az előadás időpontjában, 1791-ben a latin volt a hivatalos nyelv. Ugyanakkor a *Mindenes Gyűjtemény* híradása szerint Werthesre II. József halála előtt sem volt jellemző a germanizáló törekvés:

Gyalázatunkra szolgál valóban, hogy azok, kiknek nyelvek nem Magyar, buzgóbb indultal viseltetnek nyelvünkhöz, mint sem némelly Magyarjaink. – Verthesz a szép tudományok Professora, ámbár két esztendő előtt még egy szót sem tud Magyarul, még is most annyira ment nyelvünk tanulásában, hogy már minden Magyarul írt könyvet tökéletesen ért.⁷⁸

A Werthes publikációiról, professzori tevékenységéről többször, ámbár tömören hírt adó, a magyar nyelv népszerűsítése mellett kampányoló⁷⁹ *Ephemerides Budenses* című latin folyóirat sem említi, hogy Werthes germanizáló tendenciát képviselt volna, pedig e folyóirat ezt általában ki szokta emelni.⁸⁰ Werthes 1791-es távozásáról egyébiránt több folyóirat is hírt adott,⁸¹ Belnay György Alajos pedig búcsúverset írt hozzá, pozitív hangvételű életrajzzal kiegészítve,⁸² és úgy tűnik, Werthes később is kapcsolatban maradt a pesti professzorokkal,⁸³ illetve a pesti evangélikus gyülekezettel, melynek megszervezésében neki magának is jelentős szerepe volt.⁸⁴ Mindezek tükrében újragondo-

77 Esztétikaprofesszori működéséről lásd: Kiss Béla, „Julius Gabelhofer esztétikai előadásai a pesti egyetemen (1791)”, *Lymbus* 9 (2011): 259–317.

78 Anonim szócikk, cím nélkül, *Mindenes Gyűjtemény* 2, 4. sz. (1790): 87.

79 Az *Ephemerides Budenses* programjáról lásd: BALOGH Piroksa, „The Language Question and the Paradoxes of Latin Journalism in Eighteenth-century Hungary”, in *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, eds. ALMÁSI Gábor and Lav SUBARIĆ, 166–189 (Leiden: Brill, 2015), DOI: 10.1163/9789004300873.

80 Az *Ephemerides Budenses* többször hírt ad Werthes tevékenységéről, pl. 2, május. 3. (1791): 279–280; 4, december 20. (1792): 614.

81 Lásd az előző jegyzetet, továbbá *Magyar Kurir* 6, 14. sz. (1792): 221. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című folyóirat szerint Werthes betegség miatt távozott Szentpétervárra (*Hadi és Más Nevezetes Történetek* 4 (1791): 491). Werthesnek a pesti közegbe való alapos beágyazottságát mutatja egy alkalmi költeménye is, melyről az előző jegyzetben jelölt első tudósítás is hírt ad: F. A. C. WERTHES, *Kirchengesänge auf das am ersten May 1791. von den Protestanten in Ungarn zu feyernde Religionsfest für das evangelische Bethaus zu Pest verfertigt* ([Pest]: Trattner, 1791).

82 BELNAY, *Auf die Abreise...*

83 Erre utal, hogy az ifjú arisztokrata, Festetics László *Album amicorum*-ában (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Lat. 1256. 63r.) olvasható egy bejegyzés Werthesről, Stuttgart, 1803. szeptember 20-i dátummal. Ez azért érdekes, mert Festeticset németországi útjain Schedius Lajos János, Werthes utóda a pesti egyetem esztétika katedráján, kísérte, és feltehetően részben ő jelölte ki az úti célokat is.

84 Werthes és a pesti evangélikusok kapcsolatáról lásd DOLESCHALL Sándor Eduárd, *Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde: Aus Veranlassung des hundertjährigen Bestandes der Pester*

landó annak az anonim egyetemi hírnek az értelmezése is, mely a *Magyar Kurir* 1791. június 19-ei számában jelent meg:

Mi pedig született Magyarok a' nyelvnek ékességeit gyakorollyuk: minthogy pedig a' Pesti Univerzitasban az *Aesthetica* rend szerint való tudomány, de még ez ideig az anyai nyelvünkre nem volt alkalmaztatva, az olyak kedvéért, a' kik ezen tudományt nem hallották, rövideden a' nyelvbéli szép elő adásra meg-kivántató fundamentomos meg-jegyzések elő-adattak. Meg-fejtegetett fel olvasások tartattak az igaz Izlésről, a' ki mondásoknak tulajdonságairól, az ész Lángnak (genie) erejéről, a' Kritikáról, a' fenségekről [!] (Sublimitas) ugy a' gondolatokra, mint a' szóllásokra való nézve. Ezeken kívül példákval világositatnak a' szabások. Eddig válogatott rajzolásokat maga fejtegetett volt meg Kir. Professor Ur; most pedig magunk gyakoroljuk mi magunkat. Választ ki-ki a' maga tehetsége szerint olyan mondásokat a' Magyar Könyvekből, a' mellyeket meg vizsgálhat: ki-szoktuk mutatni mind a' hibákat, mind a' szépségeket ugy a' gondolatokban, mint azoknak elő-adásában. Eleinte *Telemákból* mutogatta volt maga Professor Ur mind a' hibákat, mind a' szépségeket, mig már most magunk-is a' Kritika-béli szabásokat alkalmaztatnánk.⁸⁵

Ezt a híradást Szauder József úgy értelmezte, hogy az itt említett „Kir. Professor Ur” Gabelhofer lenne, aki az esztétikát korábban németül előadó Werthessel szemben az 1790/1791-es tanév tavaszi félévében egy szakmailag is modernebb, a kritikairás és az magyar nyelvűség felé nyitó oktatói attitűdött valószínű voltna meg.⁸⁶ Azonban az eddigiekből is világos, hogy mind Werthes, mind Gabelhofer latinul tartotta az előadását, és egyikőjük sem oktatott magyar nyelvű szövegeken alapuló kritikairást, Gabelhofer előadásának jegyzete inkább műfajelméleti jellegű. Átolvasván a híradás elejét, kitűnik, hogy a tudósítás a magyar nyelv pesti egyetemen való oktatásáról szól:

Gyakran tudalkozzák töllünk az érzékeny Hazafiak: *Miképpen tanítják az Univerzitasban a' Magyar Nyelvet?* Sőt magunk között is, kik azon nyelvnek oktatására szándékozunk, gyakort fel-fordúlt ez a' Kérdés: *Hogy kellene az oktatásokat leg-hasznosabban el-rendelni?*⁸⁷

Összevetve ezt mindazzal, amit az éppen ekkor, 1791 júniusában a magyar nyelv tanszékén oktatói tevékenységét megkezdő, az egyetemi önképzőkörre alapuló Pesti Magyar Társaságot megszervező, és *A felséges magyar hazához* című röpiratában a kritika fontosságát hangsúlyozó, kritikai-esztétikai lapot alapítani szándékozó Vályi Andrásról tudunk:⁸⁸ mind a híradás időpontja, mind pedig tartalma azt erősíti, hogy az itt

evang. Kirchengemeinde A.C. (Budapest: Franklin, 1887), 13, 20, 22, 33, 162.

85 „Pest Jul. 12-dikén”, *Magyar Kurir* 4, 56. sz. (1791): 864–865, 865.

86 SZAUDER József, „Az esztétikai tanszék betöltésére kiirt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 78–106, 81–82.

87 „Pest Jul. 12-dikén”, *Magyar Kurir* 4, 56. sz. (1791): 864.

88 Vályi tevékenységéről, röpiratáról és terveiről lásd: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Egy kritikai lap terve 1792-ből”, *Magyar Könyvszemle* 107, 1–2. sz. (1991): 127–129.

szereplő professzor sokkal inkább ő lehet, semmint Gabelhofer. Ez egyszersmind azért is érdekes, mert e tudósítás megerősíti, hogy a nem magyar nyelvű esztétikai előadásokon elhangzott esztétikai elvek és tanok nem maradtak hatástalanok, átültetésük a magyar nyelvű kultúrába és a magyar tanszék egyetemi oktatói gyakorlatába már a kortárs közegben megkezdődött.

Teljességgel nem zárható tehát ki, hogy Werthes 1790-ig kizárólag németül oktatta volna az esztétikát a pesti egyetemen, de számos érv szól a latin nyelv kiegészítő használata mellett, s egyszersmind amellet is, hogy Werthes meghívása nem elsősorban a német nyelvtudásának szólt, hanem az általa képviselt esztétikai szemléletnek, műveltségmodellnek és a mögötte álló kapcsolati hálóknak.

Werthes esztétikai előadása

Werthes esztétikai szemléletéről a szakirodalom (forrás híján) hosszú ideig nem ejtett szót, az egyetlen, máig érvényes álláspontot Szauder József fogalmazta meg. Szerinte Werthes előadásai egy hagyományos klasszicista nézetrendszert közvetítettek, ellentétben Gabelhoferével, aki a zseniről, ízlésről beszél, és hivatkozik Baumgartenre is.⁸⁹ Gabelhofer előadását Kiss Béla már részletesen megvizsgálta, és pontosította a hangsúlyokat,⁹⁰ itt az ideje tehát, hogy Werthes előadása kapcsán is megtörténjen annak alapos áttekintése. Nézzük tehát Werthes függelékben közölt előadásának fő téziseit:

1) Az esztétika tudománya

Mi a szépség tudománya? Művészetelmélet. A művészet speciálisan humán tevékenység, fontos része az ember ember mivoltának. (WI, 1.) Az esztétika a külső érzetek belsővé sajátítását vizsgálja. Ide tartoznak a nyelvi művészetek (költészet, retorika) és a reprezentatív művészetek (festészet, építészet, szobrászat). A művész szükséges tulajdonságai: 1) kifinomult érzékenység a szépségre; 2) ítélőerő; 3) kifejezőerő. Ha mind-egyik van neki, akkor ő „SCHENI”. (WI, 2.) (Ez valószínűleg a francia eredetű német Genie, a. m. 'Genius' szó téves lejegyzése.)

2) A művészetek haszna

Az ember tökéletessé fejlesztése, képzése, mégpedig 1) megerősítve erényeit, 2) finomítva elméjét, 3) lelkébe plántálva a tökéletesség iránti vágyat. A művészetek *artes liberales*, mert az emberiséget *liberalissá*, azaz nemessé teszik, a nemzeteket pedig műveltté. Nemcsak a belső morális fejlődés szempontjából fontosak a művészetek. A művész egyszersmind polgár, aki a polgári közéletet is fejleszti műveivel. Vissza lehet élni a művészetekkel? Igen, ha nem használjuk, csak élvezzük őket. A szépség tudománya megmutatja nekünk, hogyan érthetjük meg a művészetek lényegét. Ahogy Quintilianus mondta: a művelt ember érti a művészetek lényegét, a műveletlen csak élvezi a hatásu-

⁸⁹ SZAUDER József, „Az esztétikai tanszék...”, 81–82.

⁹⁰ KISS, „Julius Gabelhofer...”.

kat. Vitatott, hogy a művésznek szüksége van-e esztétikai törvényekre, vagy elég számára az ő géniusza. Látnunk kell, hogy a művészetek szabályai a művészi gyakorlatban gyökereznek, azaz a művészeti nevelésnek gyakorlatiasnak kell lennie, hogy csiszolja az érzékeket, és már gyerekkorban el kell kezdeni. A művészetelméletnek van általános és művészeti ágakra specializált része. A nyelvi művészetek az elsődlegesek, mert 1) a társalgás a legfontosabb képessége az embernek; 2) a társalgás a forrása a nemzetiségnek, a humanitásnak és a művészeteknek; 3) a nyelv emelte ki az embert az állatvilágból. A társalgás artikulált hangokra épül. Formákat, színeket és az emberi elme gondolatait fejezi ki, az ideákat a hangok határai közé szorítja. Koherens rendszer, mely összekapcsolja az emberi érzékeket, érzékenységet, percepciót, társiasságot, humanitást. Képes kifejezni egy személy vagy nemzet karakterét. (WI, 7–8.)

3) A nyelv szépsége

A nyelv szépsége attól függ, hogy mennyire képes élvezettel megmozgatni az emberi szellem érzékelő és képző erejét. Szépségének fokozatai a klímától, az étkezési szokásoktól és más nemzeti karakterjegyeiktől függenek: a legszebb nyelv a görög. Minden nyelvnek megvan a maga szépsége, amit fejleszteni kell. A fejlesztés, képzés analóg a gyermekből férfivá érés organikus folyamatával. A végstádium a luxus, elnöiesedés, affektálás. A nyelv státusza a kultúra mérőfoka akár egy személy, akár egy nemzet tekintetében. Ahol szegény a nyelv, ott gondolatszegénység is van. Ezt társalgással lehet fejleszteni és idegen nyelvek tanulásával, valamint fordítással. –

4) A retorika

A retorika egyszerre az ékesszólás képessége és annak elmélete. Életünkben jelen van mint személyes ékesszólás, amit szülőként, barátokként vagy polgárként használunk. Ennek a modellje Szókratész. Fontos mérföldkövek az írás felfedezése, és aztán a nyomtatás fejlődésének lépései.

5) Az író

Olyan személy, aki lelkének érzéseit nyilvánosan fejezi ki. A retorika a szépen beszélés és írás művészete. Csak a jó ember lesz jó szónok, mert a beszéd akkor jó, ha megfelelő ideákon alapul, és követi a nyelvhasználat szabályait. Véthetünk ez ellen grammatikailag (barbarizmus, soloecizmus, helyesírás) vagy morálisan. A beszéd külső szerkezete: logikai struktúra, periódusokból áll. Erénye az átláthatóság, vétek ellene a homályosság és kétértelműség. A szerkezeti korrektség nem elég ahhoz, hogy a beszéd szép legyen. Kell ehhez élnétség, azaz 1) élnék érzékelő és kifejezőképesség, 2) izgalmas tárgy, 3) e tárgy élnék felfogása. Az élnétség eszközei az alakzatok: 1) az érzelmek alakzatai, 2) a fantázia alakzatai: metonímia, fokozás, 3) az értelem alakzatai. Figyelemre méltó, hogy az alakzatok sorában) az „íronia” is helyet kap. Kerülendő: 1) alakzatok öncélú használata, 2) oda nem illő használat, 3) hitvány, silány, értéktelen dolgok felnagyítására használni, 4) egymástól túl távol eső dolgok összekapcsolása, 5) mértéktelen használat. Mi a szép kép? Metafora, mely képzelőerőnk élnéken és finoman mozgatja meg. A szép gondolkodásmód? Lényege a Witz, azaz a váratlan asszociáció. A szónok-

lat külső szépségei: 1) A választékos beszédmód: természetes, nem vulgáris, urbánus, tiszta. Tiszta: idegenség nélküli (purizmus). Idegenség: archaizmus, provincializmus, jövevényszavak, neologizmus. 2) A szórend, eufónia.

Werthes téziseinek itt vége: az esztétikai előadás ugyan az 1790/1791-es tanév tavaszi szemeszterében folytatódott, de immár Gabelhofer tolmácsolásában. Werthes előadásáról egyértelműen elmondható, hogy nemcsak nyelvében, hanem tartalmában is számos ponton eltér attól, amit eddig a szakirodalom várt vagy állított. Werthes koncepciója határozottan az antropológiai esztétika területén belül mozog. A művészetek felosztásában egyértelműen Johann Georg Sulzer *Allgemeine Theorie der schönen Künste* (1771/74) című művének koncepcionális felépítését követi. És ámbár a jegyzetben „SCHENI” alakban szerepel a kifejezés, Szauder minden előfeltevése ellenére világos, hogy a „zseni” szó elhangzott az előadáson, mégpedig épp a szakirodalom által hiányolt Baumgarten szellemében, hiszen a zseni itt lejegyzett definíciója (mint a szellemi és érzékelési képességek harmóniája) éppen Baumgarten meghatározására támaszkodik.⁹¹ Az már más kérdés, hogy az előadást lejegyző Gerzon Adalbert zavarba jött, és nem tudta, hogyan írja le ezt a számára új kifejezést. Érdekes az író definíciója is Werthes előadásában: olyan személy, aki lelkének érzéseit nyilvánosan fejezi ki („Qui publice animi sensa sua depromunt”). Az, hogy a poétika és retorika középpontjába az érzelmkifejezést állítja, illetve egy későbbi fejezetben külön kiemeli a fantázia szerepét, egyértelmű utalás a korabeli entuziazmus-elméletekre. Werthes erőteljesen érdeklődött ez iránt a téma iránt, amit bizonyít, hogy már 1778-ban lefordította az itáliai esztéta, Saverio Bettinelli entuziazmusról írott könyvét, melyet 1794-ben átdolgozva újra kiadott.⁹² Bettinelli entuziazmus-fogalma éppúgy egy platonizáló kalogathia-fogalomra támaszkodik, akárcsak számos tekintetben Baumgarten ingenium-koncepciója: „Wie der Enthusiasmus in seiner Erhebung das allgemeine, höchste, und idealische Schöne erreichen kann, so läßt sich glauben, daß in einem ähnlichen Zustand die Genien auch das Wahre und Gute auch erreichen können.”⁹³ (Amiként az entuziazmus emelkedett állapotában elérheti az általános, legfelsőbb és ideális szépséget, úgy az is hihető, hogy hasonló állapotban a zsenik az igazat és a jót is elérhe-

91 „Ingenio venustus et elegans connatum”, azaz az esztétikai ingenium részletes leírását latinul és németül lásd: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Aesthetica – Aesthetik*, Hg. Dagmar MIRBACH (Hamburg: Meiner, 2007), 28–39. Baumgarten ingenium-fogalmának további vonatkozásairól lásd Dagmar MIRBACH, „Ingenium Venustum und Magnitudo Pectoris: Ethische Aspekte von Alexander Gottlieb Baumgartens’ Aesthetica”, *Aufklärung* 20 (2008): 199–218.

92 Az eredeti mű: Saverio BETTINELLI, *Dell’Entusiasmo delle belle arti* (Milano: Galeazzi, 1769); Saverio BETTINELLI, *Opere*, Vol. 2. *L’entusiasmo* (Venice: Zatta, 1780). A fordítások: Xaver BETTINELLI, *Über den Enthusiasmus der schönen Künste*, Übers. Friedrich August Clemens WERTHES (Bern: Typographischen Gesellschaft, 1778); Friedrich August Clemens WERTHES, Hg., *Vom Werth des Enthusiasmus: Geschichte seiner Wirkung in der Philosophie, in der Wissenschaft und in der Regierungskunst* (Leipzig: Fleischer, 1794.)

93 BETTINELLI, *Über den Enthusiasmus ...*, 239. A jezsuita Bettinelli entuziazmus értelmezését, és Werthes fordítását már Werthes elődje, Szerdahely György Alajos is hivatkozta poétikai értekezésében: SZERDAHELY György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1783), 149–150.

tik). Hasonló definíciót nyújt Werthes 1784-es inaugurációs beszéde is, melynek az entuziazmus a centrális fogalma: „az entuziazmus a Szép, az Igaz és a Jó iránti életteli érzék”.⁹⁴ E koncepciót egyébként Werthes mentorának, Wielandnak egy 1775-ös rövid fogalomtisztázó cikke is megelőlegzi, melyben a szerző határozott választvonalat húz a „Schwärmerei” (fanatikus rajongás) és az entuziazmus között, az utóbbit platonista alapon az „igaz, szép és jó” iránti „tüzes szeretettel” azonosítva.⁹⁵

Felvethető, hogy Werthes entuziazmusra irányuló érdeklődése nem független szabadkőműves tájékozódási körétől sem. Pesti évei alatt feltehetően kapcsolatba került az itt működő „Magnanimitas” páholy tagjaival, akik számos szállal kötődtek a sajátos magyar szabadkőműves szervezethez, az ún. Draskovics obszervanciához.⁹⁶ A Draskovics obszervancia alkotmánya antropológiai programot nyújt az ideális szabadkőművesről, és annak legfőbb erényei között számon tartja az entuziazmus karakterét is.⁹⁷ Ezen a ponton tehát az entuziazmus esztétikai elmélete mintha érintkezne a szabadkőműves körökben is elterjedt, politikai vonatkozású (és nem mindig pozitív kontextusban szereplő) entuziazmus-diskurzussal:⁹⁸ ez az érintkezés Werthes személyében és teoretikus nézeteiben jól kimutatható.

A művészet és a polgári nevelés kapcsolatának taglalásában az előadás egyértelműen a swieteni művelődéskoncepció alaptételeit adja vissza, és ezen a ponton következetes folytatása Werthes tervezetének és inaugurációs beszédének. És bár az eddigi szakirodalom Werthes Kant-követőnek minősítette, egy hithű kantianus aligha mon-

94 A beszéd kifejezetten az entuziazmus fogalma köré épül, az idézett rövid definíció közvetlen kontextusa: „Eben dieser Enthusiasmus, der schöne Handlungen hervorbringt, bringt auch schöne Ideen, schöne Formen und Ausdrücke hervor. Daher haben die weisen Alten beyde Begriffe Schön und Gut zusammengeschmelzt, und ein Wort daraus gemacht. Daher waren bey ihnen viele der grösten Menschen zu gleicher Zeit die grösten Schriftsteller. Daher finden wir auch in jenen unterblichen Werken des Alterthums fast lauter edle und grosse Handlungen aufgezeichnet. Und diesen Enthusiasmus, dies lebhaftes Gefühl des Schönen, des Wahren und Guten sollen die Wissenschaften erwecken oder nähren, die ich hier ins künftige öffentlich zu lehren habe.” WERTHES, *Rede bey dem Antritt...*, [oldalszám nélkül].

95 Christoph Martin WIELAND, „Zusatz des Herausgebers”, *Der Teutsche Merkur* 3, 4. Heft (1775): 151–155, 153.

96 Werthes beágyazottságát a pesti szabadkőműves közegbe jól mutatja, hogy neve szerepel a főként szabadkőműveseket tömörítő Pester Lesegesellschaft taglistáján is, többek között Koppi Károly, Anton Kreil, Schwarner Márton társaságában. Lásd: DONCSEZ ETELKA, „Ferenc Verseghy und die Freimaurerei”, in *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, Hg. Breuer DIETER, Gábor TÜSKÉS und Réka LENGYEL, 439–448 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 443, DOI: 10.1515/9783110637649.

97 A Draskovics obszervancia alkotmányáról és annak antropológiai programjáról lásd BALOGH PIROSKA, „The Constitutional Principles of the Draskovics Observance and its Influence on Cultural Networks”, in DIETER, KLEIN und TÜSKÉS, *Aufgeklärte Sozietäten...*, 319–331.

98 Gabriele DÜRBECK, *Einbildungskraft und Aufklärung: Perspektiven der Philosophie, Anthropologie und Ästhetik um 1750* (Berlin: De Gruyter, 1998), különösen 55–67, DOI: 10.1515/9783110891720; *Enthusiasm and Enlightenment in Europe 1650–1850*, ed. Lawrence E. KLEIN and Anthony J. LA VOPA (Huntington: Pennsylvania Press, 1998), különösen Jan GOLDSTEIN, „Enthusiasm or Imagination? Eighteenth-Century Smear Words in Comparative National Context”, in KLEIN und LA VOPA, *Enthusiasm and Enlightenment...*, 29–50. Bettinelli entuziazmusról szóló könyvét és Werthes fordítását az itáliai szabadkőművesség kontextusában értelmezi: Ruggiero DI CASTIGLIONE, *La massoneria nelle due Sicilie: E i „Fratelli” meridionali del ’700, Dal legittimismo alla cospirazione*, Vol. 6 (Rome: Gangemi, 2009), 3:254.

daná, hogy vitatott, vajon a művésznek szüksége van-e esztétikai törvényekre, vagy elég számára az ő génusza. A nyelv és kultúra kapcsolatáról elhangzó mondatok pedig egyértelműen ellentmondanak annak, miszerint az esztétikaoktatás teljes mértékben elhatárolódott volna a nemzeti nyelv fejlesztésének kérdésétől. Werthes organikus nyelvfejlesztési koncepciója mint esztétikai imperatívusz egy magyar szerző tollából talán nem is lenne meglepő, annál meglepőbb a német anyanyelvű, aktuálisan éppen latinul előadó Werthestől.

Werthes elődje, Szerdahely György Alajos esztétikai rendszere felől nézve is sokatmondó az előadás.⁹⁹ Hogy a művészetek és az esztétika az ember morális képzésének fontos eszköze, és legfontosabb benne az érzések és ideák élnék reprezentációja, mindkettőjük koncepciójában közös. De Werthes szerint a művészi hatás legfontosabb hordozóeszköze a nyelv. Nála nem a vizuális alapokra fektetett poétika a közvetítő elem az általános és speciális esztétikák között, mint Szerdahelynél, hanem a retorika és a poétika, ami általában a nyelv használatának elmélete. Werthes nézetrendszere alapvetően herderiánus. Forrásainak rekonstruálásában előadása mellett fontos szerepe van annak a könyvjegyzéknek, melyet utóda, Gabelhofer állított össze, aki a távozó Werthestől kézikönyvtárának alapműveit megvásárolta az egyetemi könyvtár számára.¹⁰⁰ E források alapján a következő szerzők nyelvelméleti írásainak hatása tételezhető fel Werthes esetében: Johann Gottfried Herder,¹⁰¹ Johann Georg Sulzer,¹⁰² Christoph Martin Wieland¹⁰³ és Johann Joachim Eschenburg.¹⁰⁴ Sulzer *Theorie und Praktik der Beredsamkeit* című, a retorika elméletét és gyakorlatát a kortárs antropológiai esztétikai fogalomhálával és célkitűzésekkel egyeztető műve mind Werthes könyvtárában, mind előadása fogalmi háttérében jelen van.¹⁰⁵ Wieland művei már csak azért is fontos pretextusok, mert, mint arra már utaltunk, őt személyes kapcsolat is fűzte Wertheshez, akinek egyik legfontosabb és leglelkesebb pártfogója és mestere volt.¹⁰⁶ Wieland hatására utal az is, hogy Werthes előadásának legtöbbet hivatkozott ókori szaktekintélye Horatius, elsősorban költői episztolái révén, melyeknek értelmezésére Wieland fordítá-

99 Szerdahely György Alajos esztétikaelméletéről lásd: SZERDAHELY György Alajos *Esztétikai írásai. I. Aesthetica (1778)*, kiad. BALOGH Piroska (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), DOI: 10.5484/szerdahely_gyorgy_alajos_esztetikai_irasai; CSUKA Botond, „Aesthetics in Motion: On György Szerdahely’s Dynamic Aesthetics”, in *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa (1750–1850) / Anthropological Aesthetics in Central Europe (1750–1850)*, Hg. Piroska BALOGH and Gergely FÖRIZS, 153–180 (Hannover: Wehrhahn, 2018).

100 A könyvtárjegyzékről lásd a 65. jegyzetet!

101 Johann Gottfried HERDER, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (Berlin: Voß, 1772).

102 Johann Georg SULZER, *Anmerkungen über den gegenseitigen Einfluss der Vernunft in die Sprache, und die Sprache in die Vernunft*, 1767 értekezése, melynek itt használt kiadása: Johann Georg SULZER, *Vermischte philosophische Schriften* (Leipzig: Weidmanns, 1773), 166–198; SULZER, *Theorie und Praktik...*

103 Christoph Martin WIELAND, *Beyträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens*, (Carlsruhe: Schmieder, 1776).

104 ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie...*

105 A könyvtárjegyzékről lásd a 65. jegyzetet. Az utalás SULZER, *Theorie und Praktik...* című kötetére vonatkozik.

106 HEINRICH, „F. A. C. Werthes in Ungarn”, 509.

sa és interpretációja oly nagy hatással volt.¹⁰⁷ Wieland Horatius-kommentárja szintén része volt Werthes kézikönyvtárának, Richard Hurd angol klasszika-filológus Eschenburg által németre fordított magyarázataival együtt.¹⁰⁸ Werthes Wielandnak írt 1791-es levelében külön kiemeli, hogy előadásában gyakorta idézi Horatiust, fontosnak tartva, hogy hallgatóit megismertesse vele.¹⁰⁹

Eschenburg *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften: Zur Grundlage bey Vorlesungen* kötetének hatása elsősorban az előadás nyelvi-poétikai eszközöket és erényeket taglaló részénél feltűnő, illetve magának a poétikai beszédmódra fókuszáló koncepciónak és Eschenburg (Werthes által ugyancsak bizonyíthatóan birtokolt) kézikönyve lehet az egyik forrása.¹¹⁰ Persze a Wertheséhez hasonló, nyelvi alaposztottságú retorikai esztétikák az 1790-es években népszerűek és korszerűek voltak. Kurrens párhuzam lehet még Benedictine Benno Ortmann *Principia cum sacrae, tum civilis eloquentiae, in usum auditorum collegit, disposuit, illustravit* című kötete 1797-ből,¹¹¹ amely a szerző müncheni gimnáziumi és liceumi tanulók számára állított össze. Nagyon hasonlók a forrásai és a terminológiája, és valószínűleg nem véletlen, hogy a beszédminták között Gerhard van Swieten temetési beszédét is elemzi. A másik kurrens párhuzam Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* című, Londonban kiadott kötete 1783-ból.¹¹² Az edinburgh-i egyetemi professzor kötetének középpontjában szépirodalmi retorika és esztétikaelmélet kapcsolata áll, szerinte is a retorika és az esztétikai műveltség jelentik a legfontosabb eszközöket a társadalmi sikerhez. A csiszolt irodalom, a hatásos beszéd és írás alapvető szociális készség. Megjegyzendő, hogy a Werthes előadásában többször használt *litterae amoeniores* terminus a Blair elméletének középpontjában álló *Belles lettres* tükörfordítása. Felvethető az is, hogy Blair számottevő magyar recepciója¹¹³ talán nem független Werthes esztétikaprofesszori tevékenységétől.

107 Wieland Horatius-képéről lásd a 62. jegyzetet.

108 A könyvtárjegyzékről lásd a 65. jegyzetet. A kommentárok: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Horazens Briefe...*; HURD, *Horazens Episteln...*

109 „Unmöglich könnt' ich Z. B. mit Worten ausdrücken, mit welchem Vergnügen ich während meines hiesigen Aufenthalts Ihre Horazischen Episteln und Satyren gelesen und wieder gelesen habe. Ich habe mehrmals über diese Werke des Horaz öffentliche Vorlesungen gehalten, um wenn ich schon dem rohen Gaumen meiner Zuhörer von diesen herrlichen Gastmahlen, wie Sie von Ihnen aufgetischt worden, nicht viel zu kosten geben konnte, wenigstens für mich den wollüstigen Genuß davon so viel möglich zu erneuern.” F. A. C. Werthes – Christoph Martin Wielandnak, Pest, 1791. február 21., in WIELANDS *Briefwechsel...*, 1:42.

110 A könyvtárjegyzékről lásd a 65. jegyzetet.

111 Benedictine Benno ORTMANN, *Principia cum sacrae, tum civilis eloquentiae, in usum auditorum collegit, disposuit, illustravit* (München: J. Lentner, 1798).

112 Hugh BLAIR, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, Vol. 3 (London: Strahan and Cadell, 1783).

113 Blair magyar recepciójáról lásd: HÖRCHER Ferenc and TÓTH Kálmán, „The Scottish Discourse on Taste in Early 19th-Century Hungary: Two Translations of Hugh Blair's Introduction to Rhetoric”, in BALOGH und FÓRIZ, *Anthropologische Ästhetik...*, 253–292.

Miért fontos mindez? Egyrészt Werthes esztétikai tevékenysége alapján felülvizsgálható a magyar esztétika- és kritikátörténet, és azon belül Csetri Lajos panaszja, miszerint a 18. században nincs esztétikailag megalapozott magyar retorikaelmélet.¹¹⁴ Csetri szerint ezt Kármán József *Bildungstheorie*-ja¹¹⁵ és Kazinczy Ferenc programja¹¹⁶ hozza majd be. Nem elhanyagolandó szempont, hogy Kármán József éppen Werthes esztétikaprofesszorsága idején volt pesti joghallgató,¹¹⁷ s neki kötelezően abszolválnia kellett az esztétikaelőadást mint közismereti tárgyat az 1784-es felsőoktatási reform értelmében. Arról nem is szólva, hogy a „Magnanimitas” páholy, ahol az egyébként illuminátus Werthes szintén jelen volt pesti éveit alatt, ugyancsak összekötő közegként működhetett a szintén szabadkőműves Kármán, illetve Kazinczy irányába.¹¹⁸ Werthes Zrínyi-drámája, amelyet a korabeli sajtó is bőségesen recenziált, szintén felhívhatta rá Kármán és Kazinczy figyelmét. Kármán koncepciójának háttérében tehát feltételezhető Werthes esztétikaprofesszori működése, miként Kármán szerkesztőtársának az *Uránia* folyóiratnál, Pajor Gáspárnak sem feltétlenül magától jutott eszébe, hogy 1793-ban lefordítsa Moses Mendelssohn *Phädon*-ját.¹¹⁹ A háttérben itt is kikövetkeztethető egy esztétikaprofesszor, a rövid helyettesítés után Werthes katedráját elfoglaló Schedius Lajos János hatása.¹²⁰

Ugyanakkor Werthes előadásának lehetnek további, eddig kevésbé vizsgált hatástörténeti vonatkozásai is. Egyrészt pretextust nyújtanak a Werthes magyar tanítványi körében működő literátorok munkásságához. Ilyen például Bárány Péter, aki kapcsán már az eddigi szakirodalom is jelezte, hogy Werthes tanítványa volt a pesti egyetemen, és akinek mind filozófiai tájoltságára, mind drámaírói működésére határozott benyo-

114 Csetri erre többször felhívja a figyelmet kritikátörténeti kötetében, pl. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 53–54.

115 Kármán József kulturális programjáról lásd: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 404–423.

116 Kazinczy programjáról lásd SZILÁGYI Márton, „Freimaurerei als Vehiculum des künstlerischen Schaffens?: Ferenc Kazinczy und die Literatur der ungarischen Aufklärung”, in DIETER, TÜSKÉS und LENGYEL, *Aufgeklärte Sozietäten...*, 406–412.

117 Ezzel kapcsolatban már Gálos Rezső is megfogalmazott egy szüksézávú hipotézist: „Úgy vélem, [Kármán] Werthesnek személyes ismeretségét is kereste és szellemi fejlődésében, gondolkodásának átalakulásában, világnézetének bekövetkezett fordulatában a legtöbbet a jozefinizmus e Pestre küldött képviselőjének, Wieland bizalmasának köszönhetett.” Werthes hatását elsősorban Wieland-közvetítőként méltatja. GÁLOS Rezső, *Kármán József* (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954), 13. Wieland szerepéről: uo., 20–21.

118 A páholyról lásd: LudwIG ABAFI, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, 5 kötet. (Budapest: Aigner, 1899), 5:189–199.

119 Moses MENDELSSOHN, *Fédon vagy a' lélek halhatatlanságáról: Három beszélgetésekre*, ford. PAJOR Gáspár (Pest: Patzkó Ferenc, 1793). Az eredeti mű: Moses MENDELSSOHN, *Phaedon oder Über die Unsterblichkeit der Seele in drey Gesprächen* (Berlin: Nicolai, 1767).

120 Ennek részletes feltárását lásd: SZILÁGYI, *Kármán József...*, 50–51.

mást gyakorolt az esztétika professzora.¹²¹ De talán ennél is érdekesebb Belnay György Alajos (1765–1809) számos tekintetben még feltáratlan életműve. Egyfelől igen valószínű, hogy Werthes és Gabelhofer előadásainak komoly szerepe volt Belnay esztétika iránti érdeklődésének felkeltésében. Erre abból is következtetni lehet, hogy amikor 1792-ben konkurzust hirdet a Helytartótanács az esztétikai tanszéki professzori állására, Belnay is benyújtja a jelentkezését, és mint a bírálathoz Szauder által rekonstruált folyamata¹²² mutatja, egyike lesz a legesélyesebb pályázóknak. Sokatmondó, hogy pályázatához csatolta a már említett, Werthes búcsúztató, rövid életrajzi összefoglalóval kiegészített költeményét is.¹²³ Lipp Veronika közölte és elemezte Belnaynak az ugyancsak a pályázathoz csatolt esztétikai értekezését, mely *A' Lantos Kőltemények' Leg-főbb Nemének, a' Dalnak rövid meg-tekintése* címet viseli.¹²⁴ Az értekezés fő forrásaként az ausztriai és magyarországi középfokú oktatásban használatos *Institutiones ad eloquentiam* című tankönyvet, illetve a francia *Enciklopédia* Louis de Jaucourt által írt „óda” szócikkét azonosította,¹²⁵ ám egy felületes összevetés is jól mutatja, hogy Belnay értekezése számos tekintetben követi és hasznosítja azokat a fejtegetéseket, melyeket Werthes és Gabelhofer előadásának jegyzetei tartalmaznak. Ez egy olyan kérdést is felvet, amit jelen helyzetben még nem lehet egyértelműen tisztázni, hogy ti. Gabelhofer esztétikai tájékozottsága milyen mértékben tartalmazott önálló érdeklődési-tájékoztató momentumokat, és mennyiben támaszkodott Werthes előadásaira, könyveire. Hogy Gabelhofer valamilyen mértékben bizonyosan igazodott Werthes koncepciójához és irányvonalához, azt nemcsak az támasztja alá, hogy megvásároltatta, és előadásában jól láthatóan használta is Werthes esztétikai kézikönyvtárát, hanem az is, hogy a részben általa leveleznyelt 1792-es esztétikaprofesszori pályázat két fő vizsgakérdése egyszersmind Werthes előadásában is felvetődő kulcskérdések voltak.¹²⁶ Sokatmondó egyébként az is, hogy Belnay e kérdésekre adott válaszát horatiusi mottóval, majd a zseni Werthes előadásában is szerep-

121 Erről újabban lásd: Kovács Ákos András, *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)* (kézirat, PhD értekezés, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2012), 34, 218.

122 SZAUDER, „Az esztétikai tanszék...”, 78–106.

123 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Helytartótanács, C 67, Litt. Pol. 1791. 136. N° 3. Az irategyűttest ismerteti: LIPP Veronika, „Egy ismeretlen műfajelméleti értekezés 1791-ből (Belnay György Alajos: *A' Lantos Kőltemények' Leg-főbb Nemének, a' Dalnak rövid meg-tekintése*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 429–482, 433.

124 Az értekezés szövegét és értelmezését lásd: *uo.*, 429–432.

125 Az *Institutiones ad eloquentiam, Pars posterior: institutiones poeticas complectens ad usum scholarum Hungaricarum* (Tyrnaviae–Budaë: Typ. Universitatis, 1787) az ausztriai poétikatankönyv, az *Institutiones ad eloquentiam ad usum scholarum Austriacarum* (Vindobonae: Trattner, 1778) magyarországi változata, amely sokban támaszkodik Juvencius, azaz Joseph de Jouvancy poétikai kézikönyvére: *Institutiones poeticæ ad usum collegiorum Societatis Jesu* (Venetiis: Pezzana, 1718).

126 1. „Mínhogy főképpen két dolog az, amit az esztétikusok a szépművészetek tanulóitól a szellemi adományok körül megkövetelnek, ti. a jóízlés (goût, Geschmack), valamint az esztétikai tehetség (Genie), azt kell bemutatni, hogy miben áll mindkettő jellege és természete. Vajon a lélek veleszületett vagy származékos képességeihez tartoznak-e? És végül: milyen alkotóelemekből tevődnek össze, s milyen okokból eredeztethetők?” 2. „Össze kell hasonlítani az újabkori költőket a régebbi korokéival, és indoklás alapján meg kell határozni azt, kiknek jár közülük nagyobb dicséret műveik választékos szép-

ló definíciójával indította. Ugyancsak Lipp Veronika elemezte disszertációjában¹²⁷ igen alaposan Belnaynak a pozsonyi tanársága idején kiadott *historia litteraria*-kötete¹²⁸ felépítését és főbb forrásait. Fejtegetéséből jól látható, mennyire alaposan ismerte és követte Belnay a műfaj magyar és európai hagyományát, ugyanakkor nem kapunk magyarázatot arra, miért építi bele már a kötet címébe – *Historia litterarum bonarumque artium in Hungaria* – is a *litterae* hagyományos műfajelméleti fogalma mellé a „bonae artes” ennél jóval tágabb, határozottan esztétikaelméleti, és a kötetben egyébként tartalmilag nem is igazán lefedett fogalmát. Werthes előadása felől olvasva ez akár az itt központi fogalomként szereplő „litterae amoeniores” fogalom adaptálásaként is értelmezhető, mely egyszersem jelzi, hogy Belnay intenciója lehetett a bibliografikus és intézménytörténeti alapú *historia litteraria* hagyomány átformálása egy tágabb esztétikai horizont irányában. Mindezek tükrében egyre halaszthatatlanabb irodalom- és esztétikatörténeti adóságunknak tűnik a Belnay által 1805 és 1809 között Pozsonyban kiadott *Ephemerides statistico politicae* című, ún. iskolai folyóirat részletes vizsgálata is, melynek hatását, sikerét és életképességét mi sem igazolja jobban, mint hogy latin nyelvre ellenére a későbbi szerkesztők által egészen 1838-ig megjelent.

Werthes tanári pályázatának és előadásjegyzékének felkutatása és részletes filológiai vizsgálata révén tehát nem csupán az a szakirodalmi közhely foszlott szét, miszerint Werthes kizárólag német egyetemi előadásokat tartott, és kifejezetten germanizáló céllal került a pesti egyetemre. A Werthes kinevezése mögötti kormányzati szándék láthatóan nem a német nyelv erőltetése volt, hanem egy gyakorlati ízlésképzést, kulturális edukációt célzó koncepció. E terv megvalósításához a Habsburg kultúrpolitika irányítói informális kapcsolati háló segítségével kerestek és találtak megfelelő embereket. Továbbá a vizsgált források azt is megmutatták, hogy a Werthes által közvetített európai esztétikatörténeti horizont fontosabb tartalmi elemei nem kifejezetten azok, amelyeket a magyar kritikátörténet eddig feltételezett. A kutatás fontos tanulsága az is, hogy a közép-európai (osztrák, német), sőt itáliai kultúrtörténetben elsősorban fordítóként és drámaíróként elkönyvelt Werthes esetében nem érdektelen olyan perifériusnak és pusztán életrajzi érdekűnek tetsző időszakok alaposabb vizsgálata, mint a pesti egyetemen eltöltött professzori évei. Voltaképp ez az időszak nyújtja az egyetlen közvetlen forrást Werthes teoretikus esztétikai nézeteihez, mégpedig nem a várt hangsúlyok mentén. Kant helyett Baumgarten hatása kerül előtérbe; kiemelődik a retorikai alapú esztétika hagyománya, kapcsolódva Blair recepciójához; illetve előtérbe kerül az entuziazmus-diskurzus, elsősorban Bettinelli teóriájához, valamint politikai kontextusokhoz kapcsolva. Ez jól mutatja, milyen hozadéka lehet egyrészt az intézménytörténeti aspektusú kutatásoknak (egyetemi esztétika), másrészt a közép-európai (és szűkebben: Habsburg birodalmi) kontextust egységben kezelő problémafelvetéseknek.

ségéért és kellemességéért.” SZAUDER József, „Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 212–222.

127 LIPP Veronika, *Belnay György Alajos latin nyelvű magyar historia litteraria* (kézirat, PhD értekezés, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011).

128 BELNAY György Alajos, *Historia litterarum bonarumque artium in Hungaria, e probatissimis scriptoribus synoptice deducta* (Vienna: Doll, 1799).

FÜGGELÉK¹²⁹

[1.]

Emlékeztető¹³⁰

Friedrich August Clemens Werthes svábföldi születésű, 34 éves, miután Tübingenben befejezte gimnáziumi tanulmányait, még Szászországban a jénai és erfurti egyetemre járt. Az utóbbi helyen különösképpen arra nyílt lehetősége, hogy hasznára fordítsa a híres Wieland előadásait és ismeretségét. Utóbb részben Németország más városaiban, részben Itáliában és Svájcban élt, miközben mindenhol kivált a szép tudományokban szerzett ismereteket, és olyanokkal lépett összeköttetésbe, akik e téren kitűntek. 1782-ben az új stuttgarti egyetemre hívták a szép tudományok, s különösen az olasz irodalom professzorának, itt másfél év múltán kérvényezte felmentését, melyet engedélyeztek is. Végül tudós utazást tett Szentpétervárra és az északnémet tartományokon keresztül. Írásai, melyek többnyire tetszéssel fogadtattak, a következők:

1. Ueber den Atys des Catull. [Catullus *Atys*éről.]
2. Hirtenlieder von Wieland herausgegeben. [Pásztori énekek, Wieland kiadásában.]
3. Ueber die Sitten der Morlaken aus dem Ital. [A morlások szokásairól: Olaszból. A *Hasanaginica* ('Hasszán aga felesége') című bosnyák népballada fordítása olaszból.]
4. 5. 6. Orpheus – Deucalion – Pandora – Singspiele [*Orpheus – Deucalion – Pandora* – énekes játékok]
7. Ariosts rasender Roland. die acht ersten Bücher in acht zeiligen Stanzen übersezt. [Ariosto *Őrjöngő Lórándja*. Az első nyolc könyv, nyolcsoros stanzákban fordítva.]
8. Vom Enthusiasmus der schönen Künste aus dem Ital. [A szépművészetek entuziazmusa: Olaszból.]
9. Geschichte des Schicksals der Freymäurer zu Neapel. [A nápolyi szabadkőművesek sorának elbeszélése.]
10. Theatralische Werke des Gozzi. aus dem Ital. [Gozzi színpadi művei. Olaszból.]
11. Ueber die vorzüglichsten Ital. Dichter des siebzehnten Jahrhunderts [A 17. század legkiválóbb olasz költőiről.]
12. Bomstons Begebenheiten in Italien. Ein Roman in Briefen. [Bomston kalandjai Itáliában: Levélregény.]

129 Az itt közölt szövegek német és latin eredetije megjelent: BALOGH und FÓRIZS (Hg.), *Angewandte anthropologische Ästhetik...*, 294–311.

130 ÖNB, HAN, Cod. 9719, f. 361 r. Az eredetiben: „Denkzeddel. Friedrich August Clemens Werthes in Schwaben gebürtig, 34 Jahre alt, besuchte, nachdem er zu Tübingen seine akademischen Studien geendigt hatte, noch die sächsischen Universitäten Jena und Erfurt; an welchem letztere[!] Ort er besonders die Vorlesungen und den Umgang des berühmten Wielands zu benutzen Gelegenheit hatte. Nachher lebte er theils in verschiedenen andern Städten von Deutschland, theils in Italien und in der Schweiz, wo er sich überall vorzüglich im Fache der schönen Wissenschaften, Kenntnisse erwarb und mit demjenigen[!] in Verbindung kam welche sich darinn hervorgethan haben. Im Jahr 1782 wurde er als Professor der schönen Wissenschaften und besonders italiänischen Litteratur auf die neue Universität von Stuttgart berufen, wo er nach anderthalb Jahren seine Entlassung begehrte und erhielt. Endlich machte er seitdem eine gelehrte Reise nach Petersburg und durch die nördlichen Provinzen von Deutschland. Seine Schriften welche größtentheils mit Beyfall aufgenommen wurden, sind:”

[F. A. C. Werthes tervezete az esztétika egyetemi oktatásáról]¹³¹

131 ÖNB, HAN, Cod. 9719, f. 363–364 r/v. Az eredetiben:

Die Anstalten, welche auf wohleingerichteten hohen Schulen <getroffen> zum Unterricht in der Aesthetik getroffen werden, können im allgemeinen nicht zur Absicht haben, metaphysische Vernünftler über die schönen Künste und Wissenschaften, oder bloß Redner und Dichter hervorzubringen; sondern überhaupt soll der Geschmack junger Leute so dadurch gebildet werden, daß sie darnach in ihren künftigen Leben, bey welcher Wissenschaft oder Kunst es seyn mag, sowohl in ihren Urtheilen als bey eigenen Arbeiten sich davon geleitet werden können.

Indessen scheint die gewöhnliche Lehrart dieser Wissenschaft bey weitem dieser Absicht nicht zu entsprechen, sondern vielmehr zwey Hauptfehler sich zu Schulden kommen zu lassen, die derselben gerade entgegengesetzt sind.

Fürs erste, fangen die Lehrer der Aesthetik den Unterricht in dieser Wissenschaft meistens mit abgezogenen Begriffen und einer besonders für junge Leute ermüdenden Terminologie an. Der Jüngling, der für Verstand, Herz und Phantasie Vergnügen sucht, findet Überdruß, und kehrt in das Feld der Romanen zurück, von dem er hergekommen war.

Die umgekehrte Methode würde also einzuschlagen seyn. Erst Beyspiele und dann allgemeine Grundsätze, die, so gut sie auch davon abgezogen werden, doch niemahls so viel sagen, und so lebhaften Eindruck machen, als die Beyspiele selbst. Man müßte damit anfangen, stufenweise von jeder Classe die größten Muster vorzulegen und, damit die Zuhörer überall nur an das Vollkommenste gewöhnt werden, anstatt einen einzelnen classischen Schriftsteller ganz durchzugehen, aus verschiedenen von jedem das Vortrefflichste in seiner Art heraus nehmen.

Der zweyte Fehler, welcher bey dem Unterricht in der Aesthetik gemacht zu werden pflegt, besteht darinn, daß die schöne Wissenschaft bloß auf die Künste und oft einzig und allein auf die Dichtkunst angewandt wird; da sie doch alles, was in den Werken des Geistes gefällt, zum Gegenstand hat, und nur die kleinste Anzahl in der Folge die Künste, am wenigsten die Dichtkunst zu treiben erkoren ist. Auch deßwegen sollte die letztere nicht zur Hauptsache gemacht werden, weil junge Leute nur gar zu leicht davon ange[stiftet] werden, und sehr oft von der Natur unberufen ihre beste Zeit damit verlieren und hernach unnütze Mitglieder der Gesellschaft abgeben.

Man müßte sich also, wie gesagt, zum Zweck machen, den Geschmack junger Leute so zu bilden, daß er in jedem Beruf ihres zukünftigen Lebens seinen Einfluß zeigen und behaupten könnte. Ein Endzweck, welcher der ernsthaftesten Vorsorge eines Staats werth ist; denn der Geschmack ist das Leben jeder andern Wissenschaft, nur durch ihn können die größten und wichtigsten Wahrheiten so wie die besten und edelsten Gesinnungen allgemein und interessant gemacht werden.

Man müßte von der simpelsten Prosa stufenweise biß zur erhabensten Beredsamkeit, und von dieser erst zur Dichtkunst übergehen, müßte überhaupt von dem philosophischen, von dem Brief-Styl, von dem Geschäftstyl, von dem historischen und rednerischen Styl, und insbesondere aus jeder Wissenschaft, die einer ästhetischen Vorstellung bedarf und fähig ist, so wie hernach von allen Classen der Dichtkunst, die vortrefflichsten aesthetischen Muster vorlegen, und Regeln und allgemeine Grundsätze daraus herleiten.

Weil es aber wichtiger ist, daß junge Leute selbst schreiben lernen als daß sie wissen, wie ander[e] zu schreiben haben so müßte die Selbstübung immer mit der Theorie fortlaufen, so daß in jeder Woche wenigstens eine Stunde für eigene Ausarbeitungen ausgesetzt würde.

Dieser ganze Unterricht könnte so eingerichtet werden, daß er mit Verlauf eines Jahres jedesmahl geendigt würde.

F. A. C. Werthes

Azok az intézkedések, melyeket jól szervezett felsőoktatási intézményekben az esztétika oktatására hoznak, általánosságban nem célozhatják azt, hogy metafizikai okoskodókat képezzünk a szépművészetek- és tudományok területén, vagy hogy kizárólag szónokokat és költőket neveljünk. Ezzel szemben az esztétika révén egyáltalában úgy kell fejleszteni a fiatal emberek ízlését, hogy utóbb, jövőendő életükben, legyen szó bármely tudományról vagy művészetről is, mind ítéleteikben, mind saját munkáikban rábízassák magukat a vezetésére.

Azonban e tudomány megszokott tanítási módja közel sem felel meg ennek a célkitűzésnek, hanem e helyett két olyan fő hibát is elkövet, melyek e céllal éppen ellentételesek.

Először is, az esztétika tanárai e tudomány oktatását többnyire elvont fogalmakkal és – különösen a fiatal emberek számára – fárasztó terminológiával kezdik. Az ifjú, aki értelme, szíve és fantáziája számára keres élvezetet, megcsömörlik, és visszatér oda, ahonnan érkezett: a regények világába.

Tehát a fordított módszert kellene követni. Előbb példák, és csak azután általános alapelvek, melyek bármely tökéletesen legyenek is az előbbiekből elvonatkoztatva, mégsem mondanak annyit, és keltenek olyan élnék benyomást, mint maguk a példák. Azzal kellene kezdeni, hogy minden osztályból fokozatosan a legnagyobb mintákat mutatjuk be, és – annak érdekében, hogy a hallgatók mindenhol csak a legtökéletesebbhez szokjanak –, ne egyes klasszikus szerzőkön menjünk teljesen végig, hanem többfélét tárgyaljunk, és mindegyikből a maga nemében legkiválóbbat emeljük ki.

A másik hiba, melyet az esztétika oktatásánál el szoktak követni, abban áll, hogy a széptudományt csak a művészetekre és gyakorta egyedül a költészetre alkalmazzák. Pedig annak tárgya mindaz, ami a szellem műveiben tetszetős, és csupán a hallgatók elenyészően kis része válik majd az elkövetkezendőkben a művészet, és még kevesebb a költészet kiválasztottjává. Azért sem volna szabad, hogy az utóbbi fő témává váljék, mert túl könnyen megfertőzi a fiatal embereket, akik gyakorta természeti elhivatás nélkül fecsérlik rá legértékesebb idejüket, és utóbb a társadalom haszontalan tagjai lesznek.

Vagyis, amint már mondtam, arra kellene törekednünk, hogy a fiatal emberek ízlését oly módon képezzük, hogy annak befolyása eljövendő életük során megmutatkozzék és érvényesüljön, bármely foglalkozást is válasszanak. Ez a végső cél megérdemli, hogy az állam a legkomolyabban gondoskodjék róla. Ugyanis az ízlés élteti az összes többi tudományt, csakis az ő révén tehetők általánossá és érdeklővé a legnagyobb és legfontosabb igazságok, valamint a legjobb és legnemesebb érzületek.

Fokozatosan kellene átmenni a legegyszerűbb prózáról a legemelkedettebb ékesszólásra, és csakis innen a költészetre. Arra lenne szükség, hogy a filozófiai, a levél-, az üzleti, a történeti és szónoki stílusból és különösen mindazon tudományokból, melyek esztétikai előadásmódot igényelnek, illetve erre képesek, akárcsak ezután a költészet minden osztályából a legkiválóbb esztétikai mintadarabokat mutassuk fel, s a szabályokat és általános alapelveket ezekből vezessük le.

Mivel azonban fontosabb, hogy a fiatal emberek maguk tanuljanak meg írni, mintsem hogy tudják, másoknak miként kell írniuk, az önálló gyakorlásnak mindig együtt kell haladnia az elmélettel, úgyhogy hetenként legalább egy órát a saját munkák kidolgozására kell kijelölni.

A tanítás egész folyamatát úgy lehetne elrendezni, hogy egy év elteltével mindig befejeződjék.

F. A. C. Werthes

[3.] Werthes esztétikai előadása (1791)

August Werthesnek, a szabad művészetek és filozófia doktorának, majd a híres Werthes távozása után a neves Gabelhofernek, a teológia doktorának esztétikai előadása, 1791¹³²

Adalbert Gerzon,¹³³ harmadéves pesti bölcsészhallgató esztétikai előadásjegyzetei
Esztétikai előadások

Mit értünk széptudományok alatt?

A széptudományok magukban foglalják a szépművészetek elméletét. Széptudományok a következőképp értendők: a művészetet gyakran ellentétbe állítják a tudománnyal, gyakorta a természettel, mely alatt az ember azon képessége értendő, hogy saját műveit a természet mintája nyomán alakítsa ki. A természeti produktumok között egyesek igen különlegesek, és különlegességük miatt szépeknek nevezzük őket, melyeket a természet mindenfajta természeti jegy tekintetében a szépség végletes tökéletességével ruházott fel, és bőkezűen megadta a természet az embereknek azt a képességet, hogy ne csak jó, hanem szép dolgokat is képezhessenek.

Ha egy dolog szép, azt inkább megérezzük, semmint megértjük. Ellentéte a csúfnak, silánynak, középszerűnek, mindig valami ritkább, kivételes dolog jelöl, ami annyira egyedülálló, hogy mindenekelőtt a lélek érzékenységét és a fantáziát tölti el gyönyörrel. Inkább a látással érzékelt dolgokat nevezzük szépnek, innen származott át ez az elnevezés másfajta érzékletekre is. –

A külső érzékszervek tekintetében azokat a dolgokat nevezzük szépnek, melyeket vagy látunk, vagy hallunk, mivel a lélekben hasonló felindulást keltenek. A többi érzékszerv kapcsán nem használjuk ezt az elnevezést, mivel azokat a többi élőlényhez hasonlóan használjuk. Továbbá a belső érzékenységgel felfogott objektumok kapcsán használjuk, így beszélhetünk szép gondolatról, szép cselekedetről. Azokat a művészeteket, melyek szép dolgokat hoznak létre, szépeknek nevezzük, és megkülönböztetjük a mechanikus művészeteket a szabad művészetektől, mert a mechanikus művészetek a szükségletekhez, a szabad művészetek az intellektushoz alkalmazkodnak. De a szabad művészeteket is felosztjuk nyelvi és képzőművészetekre. A nyelvi művészetek azok, melyek a fantázia közvetítésével a nyelv révén hoznak létre szépséget, ilyen az ékes-szólás és a költészet. A képzőművészetek pedig azok, amelyek közvetlen módon képzik meg a szépséget, ilyen a festészet, építészet, szobrászat.

132 *Augusti Werthes A[rtium] L[iberalium] et Phylosophiae Doctoris tum Clarissimi Gabelhoffer Theologiae Doctoris Valedicente Cl. Werthes, Institutiones Aesthetices, 1791, Adalberti Gerzon[is] III anni Phylos[ophiae] Pestini.* Latin nyelvű kézirat, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 2399. VII. A kézirat első, Werthes előadását tartalmazó részének magyar fordítása, készítette Balogh Piroska.

133 Gerzon Adalbertről életrajzi adat nem maradt fenn, annyi tudható csupán, hogy a pesti egyetem bölcsészettudományi karán tanult 1789–1792 között. Ezekből az évekből maradtak ugyanis fenn előadásjegyzetei Schwartner Márton, Kreil Antal, Dugonics András, Mitterpacher Lajos, Koppi Károly, Friedrich August Clemens Werthes, Johann Julius Gabelhofer, Brezanóczy Ádám professzorok előadásairól (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 1399. jelzet alatt.) Jegyzeteinek kéziratát 1898-ban szerezte be a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, lásd: „Évnyegyedes jelentés a Magyar Nemz. Múzeum Könyvtárának állapotáról: 1898. július 1-től szeptember 30-áig”, *Magyar Könyvszemle* 6 (1898): 395–399, 397.

Mi a szépművészetek hatóereje?

A szépművészetek az emberek bizonyos természetes ösztönein alapulnak, egyrészt ezeket, másrészt pedig reflexíve önmagát is tökéletesítenie kell a szépművészetek műveléséhez. A művésznak az alábbi sajátosságokkal kell rendelkeznie:

1. kifinomultabb szépérzék, mely az inkább lappangó és rejtett szépségeket is felfedezi a dolgokban.
2. élénkebb képzelet, ez kell ugyanis a szépségek egyesítéséhez.
3. szükséges a különleges, egyéni szép ideák képzésére való készség, ezt a készséget nevezik „scheni”-nek.¹³⁴

Azt, aki a szépművészeteket műveli, művésznak nevezzük, ez az elnevezés a képzőművészetekre érvényes, a nyelvi művészetekben ugyanis szónoknak, elbeszélőnek vagy költőnek hívjuk őket.

Mi a haszna a széptudományoknak?

A széptudományok haszna leginkább abban áll, hogy a lehető legnagyobb mértékben szolgálják az emberek felemelését és tökéletesítését, mert míg minden más dolgot a természet tesz tökéletessé, az ember azonban magamagát kell, hogy tökéletesítse, ez az ő kiváltsága és kötelessége.

Hogyan tudják e művészetek tökéletesíteni az embert?

Három módon:

1. Mindazon erényeket, melyeket a műremek magában foglal, felélesztik és ápolják.
2. A szépség a szellemi szokásokat újra és újra megszelídíti.
3. Mivel a szépművészetek minden tekintetben érzékletes példáit adják a tökéletességnek, és e tökéletesség iránti érzékenység ily módon az ember számára ismerőssé és megszokottá válhat, hogy azután majd a tökéletesség lelkülete életének minden cselekedetét áthassa. Ezért ezeket a művészeteket az ókortól fogva humán művészeteknek nevezték, azon adottságuk miatt, hogy a humanitás iránti érzéket felkeltik és táplálják, amit maga Ovidius is tanúsít, így szólván:

„Szép tudományoktól (mellyekre felette ügyelsz te) / Meglágyul a szív, durva mivolta javul.”¹³⁵

Szabad művészeteknek pedig azért nevezik őket, mivel arra inspirálnak, hogy a lélek érzékenysége növekedjen és szabad emberhez méltóvá váljék, mert ez különbözteti meg a művelt nemzeteket a műveletlenektől, tudniillik hogy a hasznos tárgyakat követésre méltó példaként mutatják be.

A szépművészeteket esetlegesen vagy következetes módon használjuk?

A művészetek használata nem önmagukért szükséges, hanem morális értelemben, mert a művész nemcsak művész, hanem polgár is, akinek kötelezettségei vannak. A műbeli példa bennünk a tapasztalat vagy az imagináció közvetítésével ugyanazt a hatást éri el: ezért mikor valami szent dologról olvasunk, érezzük, hogy bennünk is feléled ugyanaz, éppígy a gyász vagy a méltatlankodás is.

¹³⁴ Ti. zsenialitásnak.

¹³⁵ Publius OVIDIUS NASO, *Epistulae ex Ponto*, 2, 9, 47–48. HOMONNAY Imre fordítása.

Hogyan lehet velük visszaélni?

A művészetekkel való visszaélés abban valósul meg, ha a műalkotásokkal nem élünk, hanem csak élvezzük azokat. A tudatlan emberek e miatt a visszaélés miatt látszólag joggal rágalmazák a művészetek hatását.

Mi erre az orvosság?

Az orvosságot erre a széptudományok és a szépség tudománya jelentik, mivel megmutatják, hogy az egyes művészetekben mi a szép. Hogy a szépség értelmét felkutathassam, ahhoz meg kell állapítani annak szabályszerűségeit. Ezt a szépművészetekre vonatkozó helyességérzék [sensus recti] nevezik jó ízlésnek. – Quintilianus azt mondja, hogy a „tanult emberek értik a művészet értelmét, a tanulatlanok gyönyörködnek benne”.¹³⁶ Mivel a helyességérzék éppúgy szerepet játszik a jó, mint a szép meghatározásában, ahányszor ezt az érzéket inger éri, akkor annak tartóssága és gyakorisága révén ez mintegy habitussá és ösztönné képes válni, ebben áll a tökéletessége. Ha ez a gyakorlati haszna nincs is meg, akkor is érdemes pallérozni ezt az érzéket, mivel ez a művelt ember ismertetőjegyeinek egyike.

Hányfajta haszna van [a művészeteknek]?

A művészetek különleges haszonnal járnak azok számára, akik gyakorolni kívánják őket. Vannak általános és sajátos gyakorlási módjaik. A művelt fők között nagy vita van ebben: vannak, akik a művészeti regulákat fölöslegesnek tartják, mondván, a szónoknak és költőknek tehetségre van szüksége; mások védik e regulákat, mondván, minden kiemelkedő művész ismerte és betartotta ezeket a törvényeket, és ha kimondva nem is, kimondatlanul a lelkükbe voltak vésve. Ilyen belső elmélet alapján írta Homérosz kiemelkedő költeményeit, és e teóriát később Arisztotelész öntötte szavakba, és jegyezte le. Az ilyenfajta elméletek mintegy jó példaként minden ember számára hasznosak lehetnek, hiszen a teória mindig is kapcsolatban állt a praxissal. Ezért méltán mondja Horatius: „Kérdés, hogy mi tehet híressé verset: a műgond, / vagy csak a képesség? Én azt hiszem: egyik a másik / nélkül nem teljes, a tehetséghez fegyelem kell, / így jön létre a mű, ha barátságot köt e kettő.”¹³⁷

E kettős haszon miatt nyilvánvaló, hogy szükséges a művészeteket és elméletüket már zsenge ifjúkorban átadni, mivel nemcsak különféle alárendelt képességeknek válik hasznára, melyeket tökéletesíteni kell, de az ifúnak szüksége van a beszéd művészetének elsajátítására is. Ezek szükségességét nyilvánvalóvá teszik az elhanyagolásuk nyomán keletkező durva szokások és erkölcsök. A szépérzék nélküli művelt ember ugyanis merevül pedáns, különösen jól megfigyelhető ez tanítási módszerében, az általa követett nem emberséges kommunikációban, miközben mégis mindent tudós módon akar előadni. Ezért mondja róluk Juvenalis: aki túl tudósan ömleng, „az olyan retteg a beszédétől, az olyan haragját, örömeit, gondjait, lelke minden titkait kimérve mutatja ki”.¹³⁸

136 Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Institutiones Oratoriae*, 10, 4, 116.

137 Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 408–411. BEDE Anna fordítása.

138 Decimus Junius JUVENALIS, *Saturae*, 6, 152–153.

Ebből nyilvánvaló, hogyan kell a széptudományokat tanítani; mivel a jóízlés a jó érzékelésből és annak megítéléséből tevődik össze, emiatt a széptudományok tanát, akár szóban, akár írásban oktatjuk, egyformán kell a lélek érzékenységéhez és az intellektushoz igazítani, ezért nevezik e tudományok tanát esztétikának, görög szóval, amely érzékletességet, vagyis az érzékelés tudományát jelenti. Többen, akik ezt a tudományt elvont módon próbálják felfogni, tévednek, mert nemcsak a tiszta észre, hanem az érzékekre is figyelmet kell fordítani. És ezt a tudományt ugyanúgy kell tanulni, ahogyan tanítani: tehát éppúgy szükséges a szépérzék műalkotások tanulmányozásával táplálni. Ilyenfajta, imitációra méltó, tökéletes műtárgyakat hagytak ránk a görögök, de e művészetek virágoztak egykor az egyiptomiaknál és a föníciaiaknál is, a maguk szintjén. A görögöktől a rómaiakra, a rómaiaktól ama sötét évszázadokon át az itáliaiakra, innen pedig Európa többi részére terjedtek szét.

A széptudományok e teóriája speciális és általános részre osztható. A speciális rész bemutatja a szépérzékét az egyes művészetek, úgymint a költészet, festészet területén, az általános esztétika a szépség olyan szembetűnő jegyeit mutatja meg, melyek minden művészetben azonosak.

A nyelvi művészetekről

A szépművészetek között első helyet érdemelnek a nyelvi művészetek, mégpedig:

1. mert a nyelv az élet leghasznosabb és legfontosabb segédeszköze,
2. mert az a nemzeti hovatartozás, a humanitás és valamennyi művészet tápláló ereje,
3. mert a nyelv a művészetekben a legelső és legnemesebb hellyel bír: ugyanis maga a nyelv felfedezése az első és legkiemelkedőbb példája annak az egyedi kiválóságnak, melyre a természet teremtett minket. A beszéd ugyanis nem tárgyakkól áll, hanem megformált, jelentéssel bíró hangokból, tehát a beszéd nemcsak hangokat, hanem formákat, színeket, magukat a lélek legszűkebb gondolatait is hangzóvá változtatja, és csupán néhány hang korlátozott segítségével végtelen számú ideát fejez ki. E képesség egy koherens rendszerre vezethető vissza, mely rendszerhez jelek rendelődnék, és egyrészt a felfogás, érzékletesség, érzékelés, alkotás, másrészt a társiaság, humanitás, a rend, szimmetria, analógia érzéke: mindezek hozzájárulnak a nyelv építményéhez. Ez az alkotás megmutatja, mennyivel előbbre való az ember minden más élőlényénél, mert ahogyan a beszéd képessége révén előbbre való az állatoknál, úgy a beszédmódozat révén nemzetekre oszlik, és bár a beszéd semmi más, mint a gondolkodás vázlata, a különféle nemzetek ennek szükségképp különféle formáit használják. Mert minden nemzet a beszédmód révén kommunikálja a saját karakterét: ezért a rómaiak méltóságteljes karaktere a nyelvükben is megmutatkozik, ezért jelenik meg az olasz nyelvben a lágyság, a francia nyelvben egyfajta hivatalos társiaság, az angolban az éleselműség, a németben a keménység, hisz régen a germánok a vadonban éltek.

Hogyan jelenik meg egy nyelvben a szépség?

A szép nyelv mind hangzásában, mind jelentésében képes gyönyörűségteljesen kifejezni a lélek érzéseit és képzeteit, tehát olyan nemzet képes szép nyelvet alkotni, amely természetéből fakadóan kifinomultabb és különlegesebb szépérzékkel bír. Ilyen nemzet volt a görög, melyhez a klíma, a táplálkozás is hozzájárult, ez a nyelv tehát szépségében minden más nyelv fölött áll. Ugyanakkor

azonban tekintet nélkül minden nyelv bír egyfajta sajátos bájjal, és összevethető más, tökéletesebb nyelvekkel, és a nyelvi kultúra együtt jár és egyenlő mértékben halad előre a nemzeti kultúrával és a humanitás művelésével. Miként az embert gyermek- és ifjúkorában az érzetek és érzelmek hullámai irányítják, éppúgy a nyelv is alkalmas e gyermeki korszakában az érzetek és érzelmek kifejezésére, ezért ebben az időszakban jelenik meg a legtöbb és legjobb költő; majd miután az értelem és a jó ráhatások mérséklék és megtisztítják, eléri a nyelv a legfőbb tökéletességet, amit elérhet, végül ezután többnyire megrontja a bőbeszédűség és az affektálás. Tehát a nyelv a kultúra mérőfoka mind a teljes nemzetek, mind az egyes emberek tekintetében. Vagyis az a nemzet, melynek nyelve alkalmas a jelentésközvetítésre, annál alacsonyabb fokon áll a kultúra tekintetében, amennyire ez a nemzet bizonyos dolgokat nem tud megnevezni, azaz magát az adott dolgot sem ismeri, mert az adott dolog eredete egyszersmind az azt megnevező szó eredete is. Ebből következik a más, műveltebb emberekkel való társalgás gyakorlása, mivel magában a társalgásban a beszéd folytán magukat a dolgokat is megismerjük; és ebből következik az idegen nyelvek használata, valamint a könyvek fordítása. Ahol szűkében vannak az ideáknak, ott a nyelv maga is szűkös.

A szónoklatról

A szónoklat összefűzött szavak sorozata, mely a nyelv eszközkészletéből formálódik, és amely nemcsak önmagában mérlegelendő, amennyiben ideák sorozatát ülteti át és fejezi ki a beszélő által, hanem másokra gyakorolt hatása vagy lehetséges hatása kapcsán is. E második szempont értelmében lehet a szónoklatot a másokban előidézni kívánt jelenségek szerint alakítani, ahogyan Cicero mondja: „a szónoklat lágy és képlékeny, és annyira alakítható, hogy arra fordul, amerre hajlítod”,¹³⁹ a magunk ítélete szerint, mintegy viaszként formáljuk és alakítjuk. Az elsődleges beszédkésztséget a helyes beszéd művészetének nevezik. A másodlagos beszédkésztség az ékesszólás, azaz annak szónoki tudománya, hogy az emberek megszólalásukkal azt fejezzék ki, amit mondani akarnak. Ezt a két készséget különféle módon alkalmazzák az emberek: vannak, akik csak a magánéletben használják, mint az apák, barátok, polgárok, ezért ezt a fajta ékesszólást privát ékesszólásnak nevezzük. A híresebb történelmi személyek közül Szókratészt kell itt kiemelni, aki az őt hallgatókat mindenre rá tudta beszélni, amire csak akarta. Seneca ezt mondja róla: „Szókratész pedig közöttük állt, és a gyászoló apákat vigasztalta, a köztársaság kapcsán reményt vesztetteket fellelkesítette, a saját javaikat féltő gazdagokat emlékeztette a vészthozó kapzsiság későbbi bűnhődésére, és az őt követni akaróknak nagy példát mutatott, midőn harminc uraság között egyedüli szabadként járkált.”¹⁴⁰ Mások a közéletben használják az ékesszólást, mint Periklész, akiről azt mondja Arisztophanész, hogy villámlott, mennydörgött, egész Görögországot felkavarta;¹⁴¹ éppígy Démoszthenész, akiről Cicero mondja: „Ez az ékesszólás az, mely megérinti a lelkek húrjait, s tetszés szerint játszik rajtuk. Hol összezúz mindent, hol belopódzik a szívekbe; újfajta vélekedés magvait hinti el, és kigyomlálja a régit.”¹⁴²

139 Marcus Tullius CICERO, *Orator*, 16, 52.

140 Lucius Annaeus SENECA, *De tranquillitate animi*, 5, 2.

141 ARISZTOPHANÉSZ, *Az Akharnaibeliek*, 527.

142 CICERO, *Orator*, 28, 97. KÁRPÁTY Csilla és MEZEI Mónika fordítása.

Ezért mondta Szókratész, hogy az ékesszólás nagyobb erővel bír, mint bármifajta erőszak.¹⁴³ Azonban bár ez a fajta beszédkészség igen nagyerejű, az emberi elme mégsem elégedett meg ennyivel, egyaránt akart a jelenlévőkhöz és a távollévőkhöz is szólni, ezért találták fel az írást, ami nyilvánvaló bizonyossága annak, hogy a természet impulzusai az embert a tökéletesség legfelsőbb foka felé hajtják. A régebbi korok emberei az egyes szavakat jelölték, és az egyiptomiak igen alkalmas hieroglifikus jelei éppúgy, mint a kínaiaké, minden egyes szóra külön saját jelet alkalmaztak. Végül feltalálták az egyes betűket jelölő jeleket: ez adja meg az írás módját és értelmét. A peruiak csomóírással fejezték ki gondolataikat. De magát az íratot is az anyaga szerint nevezzük el, mivel a viasztábláktól indulva mára már olyan írásmódot találtunk fel, melyet a topográfia tudománya tett végláthatatlanná.

Kik az írók?

Akik gondolataikat nyilvánosan kifejtik, azokat szerzőknek vagy íróknak nevezzük. Vannak közöttük, akiket rövid idő alatt elfelejtenek, néhányan azonban fennmaradnak, akik a természetnek szép példáját írásaikra alkalmazván túlélnek mindent: őket klasszikus szerzőknek nevezzük. Azért nevezzük őket klasszikusoknak, mert mintegy külön, mások fölött álló osztályba [classis] tartozva maradnak fenn, tehát nemcsak az ókori szerzők klasszikusok, hanem minden művelt nemzetnek megvannak a maga klasszikus szerzői. Vagyis ahogy elkülönül a beszéd és írás, ugyanúgy elkülönül az ékesszólás a szép és helyes írás művészetétől – gyakorta a beszéd művészetének nevezik, és e művészet elméletét nevezzük retorikának, a görög „*reos*”, azaz ’beszélek’ igéből. Akadtak már a görögök között is, akik látták a különbséget a kiváló szerzők és a többiek között. E művészet haszna ebből nyilvánvaló, mivel nemcsak (ahogyan sokan gondolják) pusztán díszítésből áll, hanem abból is, hogy ennek segítségével a nyájas beszéd elérheti a célját. Ezért, mivel a szónok rendelkezik az emberi lelkek megindításának képességével, kicsinyes irigység támad, hogy a retorika semmi más, mint ármányos csalárdság, a sofisták módjára, de így itt a retorikával való visszaélést tesszük meg a retorika lényegének, hiszen minden dologgal vissza lehet élni. Ennek kivédésére mondták azt az ókoriak: senki más nem lehet szónok, csak jó ember. Nyilvánvaló tehát, hogy a szónoki beszédnek hármasszerű használati módja van: a privát életben, a nyilvános ékesszólásban, vagy pedig írásban hasznos módja ez a néppel való kommunikációnak. Ebből következik e művészet tekintélye is, melyet maga Cicero is a második helyre állít, mondván: „Két művészet van, melyek az embert a méltóság legfelső fokaira helyezhetik: az egyik a hatalom művészete, a másik a jó szónoké. Az ékesszólásnak akkora ereje van, hogy amit a jó költő mond, az a lelket meghatja, és mindent irányítani tud [...], hogy nemcsak a hajladozót felgyenesíteni és az egyenest meghajlítani képes, hanem foglyul tudja ejteni az ellenkezőt és hadakozót, mint a jó és bátor parancsnok.”¹⁴⁴ Ebből következik tanulmányozásának szükségessége, amennyiben eljárásai a gyakorlattól és példáktól függenek. Amit maga Cicero is helyesel, így szólván: „A mesterek gyakori forgatása többet ér a szabályoknál, aminthogy a sok írás az ösztönzője és mestere a legjobb stílusnak és a legkiválóbb beszédmódnak.”¹⁴⁵ Ennek lényege a szóno-

143 Ilyen tartalmú vélekedést Platon *Gorgiász* című dialógusa tulajdonít Szókratésznek (elsősorban 449d–458c).

144 Marcus Tullius CICERO, *Pro Murena*, 30.

145 Marcus Tullius CICERO, *De Oratore*, 1, 4, 15 és 1, 33, 150. Nem pontos idézet.

ki beszéd helyes és átlátható mivolta. A szónoki beszéd helyes mivoltán elsősorban a jó szónoklatot értjük: itt a „jó” általában véve azt jelenti, hogy olyan, amilyennek lennie kell. Mivel pedig a szónoki beszéd szavakból és gondolatokból áll, ezért mindkettőnek helyénvalónak kell lennie. Azonban mivel a lélek gondolatai, ideái a lélekből tárulnak elő, következésképp akkor lesz jó a szónoklat, ha a gondolatok józanok, intellektuálisan helyesek, vagyis csakis akkor, ha a gondolatok magukkal a dolgokkal is összhangban vannak. Ha pedig a szavak a nyelv törvényeivel is összhangban állnak, akkor lesz valóban jó a szónoki beszéd. Emellett a nyelvhasználat a szónoki beszéd törvényeit is megszabja. Így mondja Horatius: „a törvény ez, s legfőbb bíránk, örökös mérték s az Ítélet”.¹⁴⁶ De nyelvhasználat alatt nem a nyelvjárások valamiféle közös összehangolását stb. értjük, hanem nyelvhasználat alatt értendő a jól beszélő, legkiválóbb és legjobb írók nyelvi konszenzusa, ahogy Quintilianus mondja: „Nyelvi szokásrendnek fogom nevezni a műveltek nyelvi konszenzusát, aminthogy élni is a jók konszenzusa szerint élünk.”¹⁴⁷

E törvények ellen vétethetünk hamis jelentések vagy érzéletek közvetítésével. A hibák vagy logikai, vagy morális, vagy grammatikai hibák lehetnek. Grammatikaiak a barbarizmus vagy szoloeicizmus, a barbarizmus a szavak egymásra következésében, a szoloeicizmus pedig a szintaxisban, vagyis szórendben vétett hiba. A szónoki beszéd helyessége kiterjed egészen a külsődleges írásmódig, ez esetben a helyességet helyesírásnak nevezzük. A kiejtés szabja meg elsősorban az írásmód tagolását, vagyis az interpunkciót, és ahogyan a beszédmód az ideák leképezése, úgy az írás a beszéd leképezése. A szónoki beszéd kisebb elemeit különválasztjuk, így keletkeznek a mondatok.

A szónoki beszéd külső szerkezete

Megjegyzendő a különbség a logikai állítások, egységek és a mondatok között. A logikai állítás a lélek egyszerű kifejeződése. A mondat pedig a beszéd olyan formai egysége, amikor az elsődleges kijelentés értelme a másodlagos kifejezésmóddal egészen egybeesik. Cicero így definiálja a mondatot: „A mondat egy mondás, melyben mintegy egybezárt világ tárul fel.”¹⁴⁸ Ezért a mondatot gyakran nevezik fordulatsónak, körmondatnak, kerekességnek, összefoglalásnak és körülírásnak is. Az így összerakott kijelentés összhangzó volta a kis dolgokat felnagyítja, egyenetlensége viszont a nagy dolgokat is tönkretesz. A kijelentés jelentést közvetítő egyszerű egység. Előre bocsátandó azonban: a mondat tudást hordoz. Zavaros és egyenetlen a szónoki beszéd, ha csak logikai állításokat használunk, vagyis gondolatainkat közvetlen módon fejezzük ki. Mondatokba rendezett azonban, amikor meghatározott [...]¹⁴⁹ egységekre oszlik. A mondat lehet egyszerű vagy összetett, az előbbi egy, az utóbbi több tagmondatból áll. Tagmondatnak nevezzük az olyan kijelentéseket, melyek önmagukban nem, csak más kijelentésekkel összekapcsolva értelmesek. Vannak egy-, két-, három-, négytagú mondatok. Itt meg kell jegyezni, hogy a négy tagmondatnál többől álló mondatokról azt mondják, hogy nem elég jó a kifejezőerejük, mert a mondatot a beszédhez kell alkalmazni: az ilyen mondatot lélegzetvételynek mondják, azért tudniillik, mert a szónoki

146 HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 71–72. BEDE Anna fordítása.

147 QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 1, 6, 45.

148 CICERO, *Orator*, 61, 207. Nem pontos idézet.

149 Olvashatatlan szó.

beszéd addig terjedhet, amíg ki nem fogyunk a lélegzetből. E szabálynak ellene lehet vetni: mivel a szónoklat a lélek gondolatának leképzése, és a lélek egyes gondolatai hosszabban tovább gördülhetnek, ezért a szónoki beszéd külső szerkezete is hosszabbá kell, hogy váljék. Cicero, a körmondatok nagymestere a Verres elleni beszédében ilyesfajta beszédmóddal él.

Átláthatóság

A szónoki beszéd másik sajátossága az átláthatóság. Ez az erény abban áll, hogy hatása révén a beszéd értelmét könnyedén, rögtön meg lehet érteni. Ennek ellentete a homályosság és a kétértelműség hibája. A homályosság az elme vagy az olvasó bizonytalanságából ered. A kétértelműség az, amikor a szónoki beszédet többféleképp is lehet érteni, mert amint a nap a szemnek, éppúgy a szónoki beszéd is a léleknek [...] ¹⁵⁰ világosságnak kell szolgálnon. Kétértelműség keletkezik, ha az író nem látja át egészen a tárgyát, és ez gyakran a szavak elhelyezéséből és a mondat szerkezetéből fakad. Ide tartozik az azonos alakú szavak problémája; amikor nem a tárgynak megfelelően használom a kifejezést, például Istenszeretet. ¹⁵¹ A homályosság gyakran a túlzott szűkszavúságból fakad, Horatius nyomán a „minél rövidebb akarok lenni, annál homályosabb leszek” ¹⁵² elve reális.

Vajon a szónoki beszéd szépsége a helyességén és átláthatóságán múlik?

Ha a klasszikus szerzőket olvassuk, megfigyelhetjük, hogy mindannyian egyrészt helyesen, másrészt átláthatóan írtak, és mégis észrevehetjük, hogy nem mindig van jelen írásaikban a szépség. De ettől ezeknek még jelen kell lenni a szónoki beszédben, amit például így mondanánk: „a kiválóság mindenek fölött kellemetesebb, mint e művészet elsődleges szabályai, de emezek nélkül amaz nem lehetséges”. ¹⁵³ E módon helyes és átlátható lesz a szónoki beszéd, de nem szép, mert rutinból összeállított és közönséges. De már Cicero is ugyanezt mondta minderre: „minden nagy művészetben, miként a fáknak is, a magasság gyönyörködtet minket, a gyökér és az ágak nem, de a magasság ezek nélkül nem jöhet létre”. ¹⁵⁴ Ha ugyanaz a szónoki beszéd teljesen más céllal készülne, és mindezen adottságok mellett valami mást is tartalmazna, akkor nem az itt felsoroltaktól látszana szépnek, de mindezek szolgálnák a szépségét. Újra Cicero: „Senki sem lett szónok, aki latinul csodálatra méltóan ne beszélne, ha nem így lenne, nevetségessé válna, mert nemcsak szónoknak, de embernek sem tartanák; senki sem tűnne ki szavaival, aki úgy beszélne, hogy én, a jelenlévő, ne érteném; mit is mondanának róla, csak megvetnék azok is, akik még kevésbé képesek erre”. ¹⁵⁵ Hasonlóképp Quintilianus: „Kevés az, hogy nem nyújtok gyenge teljesítményt; erős, termékeny és eltökélt akarok lenni: mert csak kicsit áll távol a gyengeségtől az, akiről csak annyi dicséret lehet mondani, hogy átlagosan jó”. ¹⁵⁶ Ide inkább a helyes-

150 Olvashatatlan szó.

151 Ez jelentheti azt is, hogy Isten szeret, és azt is, hogy Istent szeretjük.

152 HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 25–26. Nem pontos idézet.

153 Az idézet forrása nem azonosított, az idézőjel valószínűleg a mondat szentencia-jellegére utal.

154 CICERO, *Orator*, 43, 147.

155 CICERO, *De Oratore*, 3, 14, 52.

156 Az idézet nem Quintilianus műveiben szerepel, pontos helye: Publius Cornelius TACTUS, *Dialogus de Oratoribus*, 23.

ség és az átláthatóság behelyettesítendő. Ámde ezekhez adódik hozzá az, ami a lelket megmozgatja, és ezt a sajátságot a szónoki beszéd élénkségének, élénkítő erejének nevezik, amely alatt ezen erényt értik: ennek segítségével a gondolat felerősödik, ezért ezt a sajátságot a szónoki beszéd hathatóságának, ragyogásának, fényének is mondják. Ez pedig részben az élénk gondolatokban, részben pedig az élénk előadásmódban gyökeredzik. Eme élénkséghez szükséges:

1. A lélek élénk életerege, amely abban áll, hogy élénken érzékelünk-gondolkodunk, és élénken vagyunk képesek kifejezni magunkat. Cicero így mondja: „A hallgatóság soha nem is jönne tűzbe, ha nem lángoló szónoklat hevítene.”¹⁵⁷ Horatius pedig így: „ha azt akarod, hogy sírjak, előbb téged hasson át a fájdalom”¹⁵⁸
2. Szükséges a tárgy, vagyis a téma élénk ereje. Ezért mondja Quintilianus: „A nagyerejű ékesszólásnak, miként a lángnak, táplálékra van szüksége, az erény felszítja, égve felfénylik, növekszik a tárgy nagyságától a szellem ereje, senki sem tud fénylő és ragyogó szónoklatot mondani, ha nem találja meg az ahhoz méltó tárgyat.”¹⁵⁹ Ebből kitűnik, hogy sok függ a tárgy kiválasztásától.
3. Ide tartozik a tárgy élénk, erős ismerete is.

Az alakzatokról

A különféle beszédmódozatokat, melyek a szónoki beszéd formáját meghatározzák, a szónokok alakzatoknak nevezik, ezek alatt a szónoki beszéd különféle változatait értik, amelyek lehetővé teszik a gondolatok élénkebb kifejezését. Quintilianus így határozza meg az alakzatot: „Az alakzat a beszédnek bizonyos alakja, amely eltér a közönséges, az elsőként adódó beszédmódtól.”¹⁶⁰ A görögök ezeket (ízlés)sémáknak nevezték. Az alakzatokat fel lehet osztani az érzelem, a fantázia és az értelem alakzataira.

Az érzelmek alakzatai

Az érzelmek alakzatain nem mást értünk, mint az érzelmek külsődleges jeleit. Megfigyelhetjük ezekből, hogy egyes lelki felindulások enyhébbek, mások hevesebbek, és mintegy hasonlóak a dőfő szúrásokhoz, és mi sem természetesebb ilyenkor, mint kiabálni, olyan indulatszavakkal, mint „Ah! Ha! Jaj! Ó!” stb. Ezen indulatszavak, Horatiusszal szólván, „a szív mélyéről előtörő valódi hangok”.¹⁶¹ Megfigyelhető, hogy a hevesebb indulat mintegy a gondolatok sorának és folyásának közepén tör elő. Mint ahogyan Vergilius mutatja be Neptun beszédét: „Akiket én! ... de elakad itt eltemetve a feltörő ártól.”¹⁶² Ezt az alakzatot aposziopeszisznek, azaz megtörésnek, elhallgatásnak nevezik. De ha a súlyos lelki megindulás összezavarja a gondolatokat, a szellem kevésbé gondolkodik, mint inkább érez, és ez akadályként mintegy eluralkodik rajta: ezért ezt az alakzatot el-

157 CICERO, *Orator*, 38, 132. KÁRPÁTY Csilla és MEZEI Mónika fordítása.

158 HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 102–103.

159 Az idézet nem Quintilianus műveiben szerepel, pontos helye: TACITUS, *Dialogus de Oratoribus*, 36.

160 Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Institutio oratoriae*, 9, 1, 4. ADAMIK Tamás fordítása.

161 Az idézet „verae voces tum demum pectore ab imo / eliciuntur” formában Titus LUCRETIVUS, *De Rerum Natura*, 3, 57–58. szöveghelye.

162 Publius VERGILIUS MARO, *Aeneis*, 1, 135.

lipszisnek nevezzük, amikor bizonyos szavak kimaradnak. Így tesz Cicero Verres kapcsán: „Ilyen embert? Ilyen arcátlanságot? Ilyen elvetemültséget?”¹⁶³ Az ideértendő „páratlan” kifejezés kimarad. Ha pedig az ilyenfajta érzelmi akadály a gondolatok sorát más irányba téríti, és mintegy az egész gondolatmenetet más célhoz irányítja, akkor ezt inverzióknak nevezzük, amikor a szavak füzére mintegy kitör a megszokott szintaxis rendjéből, és saját útján haladva másfelé térül. Így beszél az Euryalus megmentésére siető Nisus Vergiliusnál: „Engem, engem, itt vagyok, én tettem, rám támadjatok fegyveretekkel!”¹⁶⁴ Ha ilyen akadály tornyosul az ember elé, akkor igen gyakran élünk segélykiáltással, ilyenkor keletkezik az aposztróphé. Amikor pedig minduntalan visszatérünk ugyanahhoz a jelentéshez, akkor keletkezik az ismétlés alakzata, úgymint az epizeuxisz, ahol ugyanazt a szót ismétljük. Mint Cicerónál: „Mi, mi, nyíltan kijelentem, mi, konzulok, nem teljesítjük kötelességünket!”¹⁶⁵ Lehet a kezdő vagy zárószavakat is többször megismételni: ha az elejét ismétljük, akkor anaforának, ha a végét, akkor epiforának nevezzük, mindkettőre példa Cicerónál: „Ki hozta ezt a törvényt? Rullus. Ki fosztotta meg a nép nagyobb részét szavazataitól? Rullus.”¹⁶⁶ stb. Ha összeszedjük a gondolatainkat, egy adott tárgy kapcsán ideák végtelen ereje tolul elő, ennek az alakzata a halmazás. Különösen az érzelmeknek sajátja, hogy mértéket veszve halmazódnak és növekszenek, az így keletkező alakzat a hiperbola. – Mindezen alakzatoknak természetesen kell megképződniük, és csak akkor használhatjuk ezeket az alakzatokat, ha olyan tárgyról van szó, amely képes az érzelmek élénk mozgását előidézni.

A fantázia alakzatai

Ezen a szavak által kifejezett élénk, életszerű képeket értjük. A fantáziaképeket meg kell különböztetnünk az emlékképektől, ezek ugyanis absztrakt tárgyak általános ideáit jelenítik meg. A fantázia azonban jelen nem lévő dolgok képeit úgy jeleníti meg lelkünkben, hogy úgy tűnik számunkra, hogy azokat mintegy jelenlévőként saját szemünkkel látjuk. A fantázia effajta életszerű képzeit vagy vízióknak nevezzük, vagy szavakkal kifejezett cselekvésnek, vagyis hüpótüpozisznak, illetve Ciceroét követve szemléletes megjelenítésnek, vagyis élénk lefestésnek, szembetűnővé tételnek.¹⁶⁷ Quintilianus ugyancsak erről ír, amikor azt állítja, ez „akkor szokott előfordulni, amikor megtörtént dolgokról nem beszámolunk, hanem történéseinkben mutatjuk meg őket, nem általában, hanem részleteiben”.¹⁶⁸ Tehát ezek olyan formailag szavak útján kifejezett tárgyak, melyeket inkább látni, mint hallani vélünk, mint Cicero Verresét is: „Ő maga bűnös indulattól és haragtól feltűzelve a fórumra ment, lángoltak a szemei, egész szájából lobogott a kegyetlenség.”¹⁶⁹ E módszert alkalmazva bármely író képes a természettel magával nemcsak versenye kelni, hanem még felül is múlni azt, tudniillik nemcsak életszerűen jeleníti meg a tárgyat,

163 Marcus Tullius CICERO, *Actionis in Verrem secundae*, 5, 62. Pontatlan idézet.

164 VERGILIUS MARO, *Aeneis*, 9, 827.

165 Marcus Tullius CICERO, *Oratio in Catilinam prima*, 1, 3.

166 Marcus Tullius CICERO, *De lege agraria*, 2, 22.

167 A kifejezés Cicerónál: „rerum sub aspectum paene subjectio”. CICERO, *De Oratore*, 3, 53, 202. Az itt idézett formát – „totius rei sub oculos subjectio” – Quintilianus tulajdonítja Cicerónak, lásd: QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 9, 2, 40. ADAMIK Tamás fordítása.

168 Uo.

169 CICERO, *Actionis in Verrem secundae*, 5, 106. Pontatlan idézet.

hanem olyan érzést is kelt a lélekben, amit maga a tárgy is ébresztene abban. A fantázia nemcsak egy meghatározott tárgynál időzik el, hanem gyakran egyik dologról egy másik olyan tárgyra tér át, mely valamifajta módon kapcsolódik az előzőhöz. Az ilyenfajta áttételt szóképnek, tropusnak vagy átfordításnak, translatióknak nevezzük. Egy szó jelentésének átfordítását a saját jelentéséről más jelentésre egy belső kapcsolat mentén szinекdokhénak nevezzük. Ez akkor jön létre, amikor az egészet a részre, a nemet a fajra cseréljük; amikor 'fő' áll 'ember' helyett, 'halál' a 'halandó' helyett. A képzelet gyakran nemcsak magánál a tárgynál időzik el, hanem külső tárgyra ugrik át, külsődleges kapcsolat alapján, ilyenkor metonímiát hallunk, ami nem más, mint egy szó jelentésének megváltoztatása más jelentésre külsődleges kapcsolat mentén átvezetve: mint ok a hatás helyett és fordítva, például könnyek a fájdalom helyett, nyelv a beszéd helyett, stílus az írás helyett, [gyümölcs]hús a gyümölcs helyett. A más dolgokra való kitérés esetét, melyek az aktuális tárgyhoz vagy hasonlóknak, vagy tőle nagyon eltérők, a hasonlat vagy antitézis, azaz ellentét alakzatának nevezzük. A saját jelentés megváltoztatását másra a két dolog közötti hasonlóság alapján metaforának nevezzük, például a napot az Ég királyának nevezni. A fantázia nemcsak élettelibben fejezi ki a szavak jelentését, hanem az élőkhöz tartozó életszerűséget, színeket, jelentéseket is társíthat [a tárgyakhoz], például a ház vagy az erdő felbolydul, a füvek szomjaznak, elhalnak – ezeket a tárgyakat ugyanis mintegy személyként jeleníti meg. Gyakran e tárgyakat a képzelet mintegy beszéd közben mutatja, így keletkezik a megszólaltatás alakzata. A fantázia sajátja, hogy a kisebbtől a nagyobb felé emelkedik, így keletkezik a fokozás, vagyis klimax. Cicero példája erre: „A városban megjelent a luxus, a luxusból szükségképp kapzsiság származott, a kapzsiság miatt vakmerőség támadt, innen fakadt minden gazság és büntett.”¹⁷⁰ Abból is az életszerűség és a fantázia ereje tűnik ki, ha új és egyedi képet alkot: az ilyenfajta képet ideának nevezzük. Cicero mondja, hogy „amikor a művészek akár szobrokon, akár képeken Juppiter vagy Minerva alakját megformálják, nem szemlélnék közben valakit, hogy hozzá hasonlatosnak ábrázolják őket, hanem önnön elméjükben lakozó, valamely legfőbb szépségről alkotott képzetüket mintegy szemük előtt látva, ennek hasonlatosságára irányítják művészetüket és kezüket az alkotás során”.¹⁷¹ Így ír a *Cyropaediáról* Cicero: „Küroszt Xenophón nem a történeti hitelesség alapján formálta meg írásában, hanem az igazságos uralkodó mintájaként”.¹⁷² Élénkebb benyomást tesznek a szóképek, tropusok, mivel mintegy megkettőzik a lélek érzéseit. Emiatt a tropusok használatának következő kezelési szabályai alakultak ki:

1. Sosem alkalmazzuk őket elegendő ok nélkül, azaz csak ha az élénkség felkeltése gyarapítja a beszédünket.
2. Óvakodni kell attól, hogy a szóképeink ne legyenek túlzottan elhasználtak, vagy ne nagyon távol eső dolgokra utaljanak, hanem legyenek természetesek, például ha a hegyeket a föld bibircsókjainak nevezzük. Ezért mondja Cicero, hogy az átfordítás legyen mértékletes, hogy úgy tűnjék, az idegen helyre mintegy átvezet minket, nem pedig betaszít oda, és inkább természetes, semmint erőszakolt.”¹⁷³

170 Marcus Tullius CICERO, *Pro Roscio Amerino*, 27, 75.

171 CICERO, *Orator*, 2, 9.

172 Marcus Tullius CICERO, *Epistula ad Quintum fratrem*, 1, 1, 23.

173 CICERO, *De Oratore*, 3, 41, 165.

3. Óvakodni kell az obszcén, szennyes, alacsonyrendű, illetlen dolgokkal való képzettársítástól, mert ez tönkreteszi a beszéd hatóerejét, például Cicero megrója azt, aki azt mondta, hogy Africanus halála kasztrálta az államot.¹⁷⁴ Horatius pedig így: „Jupiter fehér hóval köpte be a téli Alpokat”.¹⁷⁵
4. Óvakodni kell attól, hogy ne nagyon különböző, eltérő dolgokat kapcsoljunk össze, például a Szerencse üvegből van, míg nézzük, széttörök¹⁷⁶ – itt a ’nézni’¹⁷⁷ és az ’üveg’ asszociációi nagyon eltérőek.
5. Ne használjuk túl sokat, mert megcsömörlünk tőle.

De vajon a beszéd szépségét annak élénksége teszi?

A beszéd élénksége már önmagában is kedves a léleknek, mivel az ember lelke éppúgy szereti, ha megmozgatják, mint a teste, mégis a beszéd különféle jelentései között egyesek közömbösnek, mások gyönyörködtetőnek látszódnak. Közömbösnek fognak tűnni azok a mozzanatok, melyeket a közömbös lélek indulata szül. Gyönyörtelibbek lesznek számunkra az alakzatok, ha a lélek és az emberi természet valamifajta kiválóságát mutatják fel: vagyis amely jelentés-teli dolgok ösztönzik természetünk kiválóságát, legyen az gondolat, beszéd, kép stb., azt szépségnek nevezzük, mivel nemesebb gondolat- és érzésvilágot fejeznek ki. Mint mikor valaki a jóakaratról, humanitásról, bőkezűségről, barátságról nemcsak köznapi, hanem kiemelkedő módon mond dicséretet. Például Martialis Arriának, aki magát ledöfve férjének nyújtja a gyilkot, e szakavat adja a szájába: „Higgy nekem, a seb, amit magamnak okoztam, nem fáj – de amit a te sebed okoz nekem, Paetus, az igen.”¹⁷⁸ Ide tartozik mindenekelőtt a beszéd fenségessége, ez ugyanis az, amely a nagy gondolatokat és a nemesebb érzelmeket kifejezi, például Horatius a bölcsről – „Rettenthetetlen, hogyha Föld s Ég / összerogy is, s a romok lesújtják.”¹⁷⁹ Vagy Augustus válasza Cinna összeesküvésének lelepleződésekor, amikor egyszerre mondja: Barátaim, Cinna!”¹⁸⁰ Megint Horatius: „királyokon meg Juppiter úr, [...] s világ reng, hogyha csak int a szemöldökével.”¹⁸¹ Szentírás: „Legyen világosság: és lőn világosság.”¹⁸²

Mit értünk szép kép alatt?

Szép képnek azt nevezzük, amely a képzelőerő kiemelkedő és finom erejét mutatja, tehát a képzelőerőnek nem minden képét kell kiemelnünk, hanem a jelesebbeket; azaz nincs értelme bármifajta metaforát felhasználni, hanem csak az alkalmasakat, például Cicero mondja Brutusról:

174 Uo., 3, 41, 163.

175 A verssort Furius Bibaculus költőnek tulajdonítja Horatius, intő példaként hozza fel: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Sermones*, 2, 5, 41.

176 Pontatlanul idézett szentencia, helyesen: *Fortuna vitrea est, tum cum splendet frangitur*. Azaz: A Szerencse üvegből van, amikor legszebben ragyog, akkor török el.

177 Helyesen: ’ragyogni’, lásd az előző jegyzetet.

178 Marcus Valerius MARTIALIS, *Epigrammaton liber I*, 13.

179 Quintus HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, 3, 3, 7–8. BEDE Anna fordítása.

180 Feltehetően az alábbi szöveghelyre utal: „Quoi! Mes plus chers amis! Quoi! Cinna! Quoi! Maxime!” Pierre CORNEILLE, *Cinna*, 1081.

181 „reges in ipsos imperium est Iovis, / clari Giganteo triumpho, / cuncta supercilio moventis.” HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, 3, 6–8. BEDE Anna fordítása.

182 1Móz 1,3. KÁROLI Gáspár fordítása.

„mégis fájdalom tölt el, ha rád tekintek, Brutusom, hiszen ifjúságod dicsőségek közepette haladó négyfogatú kocsjába oldalról belerohant a köztársaság szerencsétlen végzete”.¹⁸³ Ezt más szerző közérthetőbben így fejezte volna ki: 'rád nézve, Brutus, fáj látnom, hogy további sikeres pályád a körügyekben megtorpan'. Cicero azonban szebb képet társít ehhez, azzal tudniillik, hogy a cirkuszi játékokból vesz metaforát hozzá. Így kell minden alakzat kapcsán megítélni, és megvizsgálni, vajon szépek-e, és illenek-e a tárgyhoz. Így például ezt a kifejezést: „édes anyaföld” a különféle szerzők különféle módokon fejezték ki, Cicero történetesen: „a hazánknak akkora az ereje és olyan a természete, hogy ama kemény sziklával teli görög földet a legbölcsebb férfiú, Odüsszeusz, többre tartotta a halhatatlanságnál”.¹⁸⁴ Ezt a képet méltán lehet szépeknek mondani.

Mit tartunk szép gondolatnak?

Szép gondolatnak azt nevezzük, amely a gondolkodás kiválóságát, az elmeélt mutatja meg. Tacitus igen éleselméjűen írt, mikor a Pisóhoz forduló Galba császárt így szólaltatta meg: „olyanok fölött fogsz uralkodni, akik sem a tökéletes szolgaságot nem tudják elviselni, sem a tökéletes szabadságot”.¹⁸⁵ Ide tartozik minden alakzat, amelyet németül Witznek neveznek, mely képesség lényege olyan egymástól távol eső, különböző dolgok összekötése, melyek között, úgy tűnik, semmiféle kapcsolat nincs. Ide tartoznak az epanodosz¹⁸⁶ vagy metasztázis¹⁸⁷ néven ismert alakzatok, ezek lényege az átváltás vagy ellenkező értelemre való átfordítás, vagyis amikor az állítást éleselméjűen ellentétes vonatkozásúra alakítjuk át, például bevett szentencia, hogy „Az emberek minden mást előbb elfelejtenek az igazságtalanságnál”.¹⁸⁸ Seneca így mondja: „Hidd el, a komoly dolog az igazi öröm.”¹⁸⁹ Ezzel a morálfilozófiai szentenciával azt fejezi ki, hogy az öröm mindig kéz a kézben jár a boldogsággal. Így lehet ötletesen átfordítani és összekötni a szavakat. Quintilianus így szól: „Akik az oktalankor előtt művelteknek akarnak látszani, a műveltek előtt oktalannak látszanak.”¹⁹⁰ Ez egyszersmind az oximoron alakzata, amikor ellentétes dolgokkal ugyanazt tanítjuk. Így az ellentétek ellentétesek is, meg nem is, például „Semmit sem tud, aki mindent tud.”¹⁹¹ Éppígy: balgaság a bölcsesség, összhang a széthúzás. Azokat az alakzatokat, melyek egymástól eltérő dolgokat kapcsolnak össze, szimbiózisnak nevezzük, ami egyfajta egyesülés vagy domesztikáció, ide tartozik az antanaklazisz alakzata, amikor ugyanazt a szót kétfajta jelentésben használjuk: ilyen az aszszonyi sírvers – „Nyugszik, aki mindig nyughatatlan volt.”¹⁹² Így ír Ovidius Medeiáról: „Ilyen volt

183 Marcus Tullius CICERO, *Brutus*, 331. KRUPP József fordítása.

184 CICERO, *De Oratore*, 1, 44, 196. Pontatlan idézet.

185 Publius Cornelius TACITUS, *Historiae*, 1, 16, 28. BORZSÁK István fordítása.

186 Epanodosz (gr.) adjekciós gondolatalakzat, amelyben két vagy több szó, kifejezés – kiterés után – fordított sorrendben megismétlődik.

187 Metasztázis (gr.) mint retorikai alakzat az elutasítás, a bűnösség áthárítása, más valakire háritása Quintilianus retorikájában; mint szóalakzat az igeidők áttételes használatát jelenti.

188 A szentencia forrása ismeretlen.

189 Lucius Annaeus SENECA, *Epistulae morales ad Lucilium*, 3, 23, 4. Helyesen: „Crede mihi, verum gaudium est res severa.”, azaz „Higgy nekem, a valódi öröm komoly dolog.”

190 QUINTILIANUS, *Institutiones Oratoriae*, 10, 7, 21.

191 Ismeretlen eredetű szentencia.

192 Gyakrabban idézett formája a milánói basilica di San Nazaro in Brolo kápolnájában olvasható felirat, de Gian Giacomo Trivulzio, azaz egy férfi sírfelirata: „Hic quiescit, qui nunquam quievit. Tace!”

ez az anya, ha egyáltalán anya volt.¹⁹³ Továbbá: „Barátaim, éljünk, amíg élünk!”¹⁹⁴ Vagy azok a zseniális kifejezések, amelyeknek rejtett jelentései vannak, például „Híres épületek, melyeken átfúj a szél / melyekről szerte susog a szél.”¹⁹⁵ Ezeket zseniális szójátékoknak nevezzük. Ide tartozik az írónia alakzata, amikor épp az ellenkezőjét kell érteni alatta; mint mikor egy rossz tanulóról azt mondja: „egyetemes lángész”. Azokat soroljuk ide a beszéd alakzatai közül, melyek az önszeretethez hízelegnek. Így mondja Quintilianus a felolvasásokról: „A hallgatóságnak azok a dolgok kedvesek, melyek megértésekor saját éles elméjükben gyönyörködnek, úgy, mintha nemcsak hallották volna, hanem ők találták volna ki.”¹⁹⁶ És éppígy azok, akik a szerzőt nem értik, neki róják fel hibáit, holott a saját tompa elméjük az okozója.

Hamis alakzatok

Ide tartoznak a hamis alakzatok, vagyis az elmeállal való visszaélések, úgymint az anagrammák, melyek rendszertelenül szétszedve újabb szavakká állnak össze; a kronogrammák, melyek a dátumot betűkkel jelölik; az akrosztikonok, amelyek a nagybetűk összeolvasásából keletkeznek; és a lipogrammák, melyek a többi betű mellőzéséből jönnek létre. Ide tartoznak a képversek, ahol a szó jelentését kép támasztja alá. Az ekhó, ahol az utolsó betűk új szavak részeként bukkannak fel újra. Ezen alakzatok a középkori szerzetesek elmeszüleményei, mert amellet, hogy hozzájuk semmilyen kifinomult elmére nincs szükség, sértik a jelentés analógiáját és szimmetriáját.¹⁹⁷

A beszéd külsődleges szépségéről

En részben a beszéd formájából és módjából, részben pedig a szavak mechanizmusából áll.

1. A beszéd mód szépségét eleganciának, választékosságnak nevezzük (az *eligo*, 'kiválaszt' igéből). A fő szabálya az, hogy a kifejezéseink legyenek természetesek, de ne közönségesek. Az ókoriak a beszédnek ezt a tulajdonságát *atticizmus*nak vagy *urbanitás*nak nevezték. Az *atticizmus* Athénra utal, merthogy ez volt a művelt emberek székhelye egész Görögországban, és *atticizmus*on a művelt emberek által használt szavak, formák, törvényszerűségek komplex összességét értették. Ugyanezt az urbanitás kapcsán a következőképp fogalmazza meg Quintilianus: „Nekem úgy tűnik, az urbanitás jelenti az olyan beszédet, mely a szavakban mind hangzás, mint szóhasználat tekintetében egyfajta városias ízlést képvisel, mintegy a tanult emberek társalgásából rejtve kinyert műveltséget tesz magáévá, továbbá szemben áll a póriassággal.”¹⁹⁸ Az urbanitással ellentétes hibák a póriás, vagyis vulgáris beszéd mód, melyet műveletlen emberek használnak, ide tartozik az obszcenitás, a keresettség vagy affektálás, amiről Petronius azt mondja, „a beszéd szépen kerekített mondatait, mindenfajta mondat vagy tettet mintegy külön-külön mákkal és szezámmaggal hint meg.”¹⁹⁹

193 Publius OVIDIUS NASO, *Heroides*, 20, *Acontius Cydippae*, 218. Pontatlan idézet.

194 „Dum vivimus, vivamus!” alakban ismertebb szentencia, gyakori jelmondat.

195 Ismeretlen eredetű szentencia.

196 QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 8, 2, 21. Pontatlan idézet.

197 Vagyis azt az elvet, hogy a jelentésnek megfelelőnek és arányosnak kell lennie a formával.

198 QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 6, 3, 17.

199 Caius PETRONIUS, *Satyricon*, 1.

A beszéd tisztasága abban áll, hogy semmilyen idegenszerű nyelvhasználat nem rontja meg. Az idegenszerű nyelvhasználat négy fajtája:

a) archaizmus: ha szokatlan vagy szokatlan formájú szavakat használunk;

b) provincializmus: ha csak bizonyos tájegységeken használt szavakkal élünk;

c) idegenszerűség: ha idegen szavakat keverünk a beszédbe, ilyen a grécizmus, latinizmus, germanizmus, gallicizmus stb.;

d) neologizmus: amikor valaki új, kitalált szavakat használ – de ilyeneket szabad használni akkor, ha az adott dolog megnevezésére semmilyen más szavunk nincs;

e) végül ide tartozik a purizmus, vagyis a túlzott nyelvi tisztaság, egyneműség.

2. A szavak mechanizmusa kettős, szépségük összefügghet magával a beszéd jelentésével, vagy enélkül is létrejöhet: az előbbit harmóniának, az utóbbit ritmikus hangzásnak nevezzük. A harmóniát a beszéd külsődleges megjelenésének és jelentésének egymáshoz illeszkedő mivolta adja. Szerepe van ebben részint maguknak a szavaknak, részint a szóösszefűzés módjának. Példát ad erre Vergilius: „Ők meg csapkodják karjuk roppant erejével”,²⁰⁰ vagy pedig Horatius: „Hegy vajúdott, s született egy mókás szürke egérke.”²⁰¹ A súlyos, gyászos, nagy dolgokhoz inkább a hosszabb szavak, ellenben a könnyedebb dolgokhoz a rövidebb szavak illenek, amint Cicero mondja Thuküdidészről: „Háborús tettekről énekelt mintegy háborúk módjára.”²⁰² Ritmikus hangzásról akkor beszélünk, amikor nem a beszéd tárgyát, hanem annak külső hangzását tekintjük, amit eufóniának, jóhangzásnak is nevezünk. Ebben az egyes szavaknak és azok összefűzésének egyaránt szerepe van, függ a magánhangzók és mássalhangzók, valamint a hosszú és rövid szótagok megfelelő vegyítésétől. A jóhangzással ellentétben áll a nyers hangzás, a monotonía, amikor ugyanaz a hang sűrűn visszatér. Ennek az erénynek szerepe van teljes beszédek viszonylatában is, különösen a körmondatok struktúrája kapcsán, amelyek szintén ritmikusan hangzanak, különösen a végződéseik. Általánosságban véve azt érdemes megjegyezni, hogy mindent a lehető legjobban a fülhöz kell igazítani: ennek a szabályai ugyanis igen számosak. Méltán mondja Quintilianus: „azt várom, hogy mind a szavak, mind a tárgy tekintetében aggályos gonddal járjunk el”,²⁰³ mert ha egy beszéd teljes mértékben híján van az effajta szépségeknek, semmi sincs benne, amivel az olvasó vagy hallgató lelkét megragadná, lekötve tartaná, mint ahogyan a túlzottan szép ragyogás is könnyen megcsömörléshez vezet: ezért a beszédben szükség van árnyra és fényre egyaránt. Pleonazmusnak, azaz szószátyárságnak nevezzük, ha többet mondunk, mint amit kellene. Ez érvényes az egyes szavakra és egész beszédekre is. Ilyen továbbá a digresszió, azaz kitérés más tárgykörökre; a tautologia, azaz az öniségtétel. A korrekció [célja] végsősoron a legteljesebb tökéletesség, ami minden hibától való mentességet jelent.

200 Publius VERGILIUS MARO, *Georgica*, 4, 184. LAKATOS István fordítása.

201 HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 139. BEDE Anna fordítása.

202 CICERO, *Orator*, 12, 39.

203 QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 8, *Prooemium*, 20.